

A MAGYAR HOLOKAUSZT

SZEMÉLYES TÖRTÉNETÉNEK DIGITÁLIS GYŰJTEMÉNYEI

KOVÁCS ÉVA – LÉNÁRT ANDRÁS – SZÁSZ ANNA LUJZA

1. A HOLOKAUSZTKUTATÁS HELYE MAGYARORSZÁGON

Bár a holokauszt² tapasztalata a XX. század esemény- és eszmétörténetét alapjaiban határozza meg, kutatása Magyarországon csak az 1980-as évek elején kezdődött el, és intézményesülése viszszatekintve szerénynek mondható. Az egyetemeken nincsen a holokausztot történeti, szociológiai, antropológiai vagy pszichológiai szempontból vizsgáló tanszék, program, műhely. A hazai judaisztika és zsidó oktatási egységek is túlnyomórészt a zsidóság XX. század előtti történetére fókuszálnak. Az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke Komoróczy Géza vezetésével és több előadó bevonásával korábban szervezett tematikus holokausztprogramot, de néhány szemeszter után nem volt folytatás.

A holokauszttal és következményeivel a felsőoktatásban dolgozó kutatók a történelmi feldolgozáson kívül főleg a pszichológiai, pszichiátriai kezelése során szerzett gyakorlati tapasztalatok értelmezésének kapcsán foglalkoztak.³ Van viszont több zsidó tematikára specializálódott könyvkiadó, folyóirat, internetes portál, klub, 2000 óta iskolai emléknap (április 16.), és 2005-ben megnyílt a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény.

Ez utóbbi intézményről érdemes már itt, a bevezetőben pár szót ejteni. Az Emlékközpont meglehetősen nehéz körülmények között jött világra.⁴ A magyar politikai vezetés, éles sajtóvitáktól kísérvé, két modern történeti múzeum alapítása mellett döntött a kilencvenes évek végén, ezzel valószínűleg hosz-

„It is time to step back and take an accounting: Where does all this history and its telling lead, to what kinds of knowledge, to what ends? For this is, I believe, the primary challenge to Holocaust art and historiography in an anti-redemptory age: it is history-telling and memory that not only mark their own coming into being but also point to the places – both real and imagined – they inevitably take us.” James Young¹

szú időkre megadva az alaphangot a magyar XX. század történetét és emlékezetét övező nyilvános diskurzusnak. Az Emlékközpont nem önmagában „létezik”, hanem a Terror Háza Múzeum *pendant*-ja.⁵ Újraolvasva a Terror Háza akkoriban érő kritikákat, melyek a kiállítás tárgyi tévedéseit, tartalmi leegyszerűsítéseit, fekete-fehér történelemszemléletét, hangsúlybeli aránytalansága-

it, politikai sugalmazásait, a történelmi pikantériával rendelkező helyszín megválasztását és még a *pengefal* építését is vitatták, utólag mégis az tűnik jóvátehetetlen hibának, hogy az egymást követő viszonytárságos időszakok tárgyalását a kultúrpolitika nemcsak a városi, de a mentális térben is különválasztotta. A hétköznapi látogató így aztán eldöntheti, hogy a magyar, vagy pedig a zsidó szenvedéstörténet érdekli. Holott a hazai holokausztkutatás csakúgy, mint az Emlékközpont állandó kiállítása, éppen azt kívánja bemutatni, hogy a zsidók elhurcolása a magyar történelem része. A két múzeum mindazonáltal technika és látványosság szempontjából legmodernebb a magyar glóbuszon. Elkülönültségükben azonban két, egymással versengő központi, nemzeti emlékezeti helyet teremtettek. S noha mindkét múzeum bemutat személyes sorsokat és családtörténeteket, ezek torzók maradnak, mert nincsenek kellőképp a kiállítás elbeszélésébe illesztve. Mivel e sorsokat is alapvetően leváltári forrásokból rekonstruálták, arcot és hangot nem a túlélők adnak nekik, így csupán illusztráció a politikátörténeti narratívának. Mind a holokauszt történelempolitikai marginalizá-

1 ■ James E. Young: *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. Yale University Press, New Haven – London, 2000. 11. old.

2 ■ A tárgyalt archívumok megkötik a kezünket abban, milyen névvel illessük a korszakot. Ha csupán a zsidóságot ért üldözéssel foglalkoznánk, már akkor is a holokauszt és a soá szó között kellene választanunk, ha csupán a romák üldözésével, akkor még nagyobb gondban lennénk, hiszen ott több kifejezés forog közkezen (*porrajmos, pharrajimos, kali traš, samudaripen*). Mivel mindkét üldözött csoport szóbeli emlékezetével foglalkozni fogunk, ezért a holokauszt szó mellett döntöttünk.

3 ■ Írásunk kereteit szétfeszítené, ha minden főiskolai és egyetemi oktató holokauszthoz kötődő kutatásait és kurzusait számba vennénk, ezért most megelégszünk az ismeretesebb példák említésével: Csepeli György (ELTE TÁTK), Erős Ferenc (Pécsi Tudományegyetem), Fenyves Katalin (Budapes-

ti Kommunikációs Főiskola), Haraszti György (ORZSE), Karsai László (Szegedi Tudományegyetem), Kádár Gábor (ELTE PPK), Kovács Éva (MTA Szociológiai Intézet), Kovács András (CEU Jewish Studies), Kovács Mónika (ELTE PPK), Krausz Tamás (ELTE BTK), Molnár Judit (Szegedi Tudományegyetem), Ormos Mária (Pécsi Tudományegyetem), Örkény Antal (ELTE TÁTK), Papp Richárd (ELTE TÁTK), Petó Andrea (CEU Gender Studies), Schmidt Mária (PPKE BTK), Stark Tamás (MTA Történettudományi Intézet), Szita Szabolcs (HDKE, Nyugat-magyarországi Egyetem), Vági Zoltán (ELTE PPK), Vajda Júlia (ELTE TÁTK). Szubjektív megjegyzés: az ELTE történelem és szociológiai képzéseit a kilencvenes évek második felében könnyedén el lehetett végezni úgy, hogy a holokauszt jelenségére épülő óra nem került terítékre. A holokausztról leginkább a szociálpszichológiai szakirodalomban olvashattunk és egyes kvalitatív szociológiai módszertani szemináriumokon hallhattunk.

lása, mind az alapvetően konzervatív, kizárólag levéltári forrásokat favorizáló történelemszemlélet felelős abban, hogy a szemtanúk és túlélők hangja csak nagyon halkán, vagy egyáltalán nem jelenik meg a holokauszt magyarországi kánonjában.⁶

Hogy e két sajátos attitűd Magyarországot a nemzetközi kutatásokban és a szélesebb nemzetközi nyilvánosságban is fokról fokra elszigetelte, azt mi sem mutatja jobban, mint a magyar holokauszt mértékéhez képest csekély tárgyalása a nemzetközi szakirodalomban. Gyáni Gábor, a soá magyar történetírásának kritikai összegzésére 2008-ban felkért történész szerint itthon inkább csordogálnak, mint folynak a kutatások, amelyek elsősorban levéltári források, tehát kormányzati hivatalok és szervezetek megmaradt iratanyagait dolgozzák fel, és elméleti igény nélkül, döntően az eseménytörténetet igyekeznek rekonstruálni.⁷ Holott, teszi hozzá, a kiterjedt nemzetközi szakmai diskurzus elméleti iskolák köré szerveződik, és ennek megfelelően érvel a holokauszt egyetemes és helyi jelenségeinek értelmezésében. A bírálatra többen válaszoltak, köztük Karsai László, a Szegedi Egyetem történészprofesszora és a Jad Vasem magyarországi kutatócsoportjának vezetője, aki terjedelmes válaszában sok részletkérdést pontosított, mégsem tisztázta megnyugtatóan, hogy „egy reprezentatív historiográfiai kézikönyv mértékadó történész közreműködői”⁸ miért nem hivatkoznak még az idegen nyelven is publikáló magyar szerzők műveire sem. A vita azóta elcsitult, a helyzet azonban mit sem változott. Vagyis annyi talán mégis – amint megengedőbb pillanataiban Gyáni is elismeri –, hogy színre lépett egy elméletileg képzetesebb és naprakészebb fiatal kutatói nemzedék. A másik örvendetes fejlemény, hogy a Holokauszt Emlékközpontban – szintén fiatal muzeológusok és levéltárosok bevonásával – az utóbbi egy évben felgyorsult a felhalmozott

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, Budapest, Páva utca

anyagok rendszerezése, ami remélhetőleg fellendíti a hazai kutatást.

A tanúságtételek összegyűjtése, az interjúkészítés tehát nem a nemzetközi holokauszt kutatások fő csapóvonalán indult meg. Nem történészek kezdeményezték, és a tanúságtételek ma sem állnak a vonatkozó történelmi munkák homlokterében. De az életben maradtak és az áldozatok leszármazottai magukban hordozták a holokauszt traumáját. Nem véletlen, hogy – eltekintve a nem túl bőségesen megjelentetett

külföldi és hazai szépirodalmi feldolgozásoktól és visszaemlékezésektől – a pszichológusok találtak először a holokauszt jelenben is ható örökségével, amelyet lassacskán a nyilvánossággal is megismertettek. Erős Ferenc szerint: „A tudományos, irodalmi és képi megfogalmazások bizonyos értelemben önértelmezési modelleké váltak. A személyes élet-történetek, önéletrajzi narratívumok kibontásához azonban a kulturális minták nem voltak elegendőek, ehhez le kellett küzdeni azokat a belső gátakat, elfojtásokat is, amelyek a zsidó-

sággal kapcsolatos élmények és tapasztalatok kommunikálásához szükségesek. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy bár a kulturális emlékezet számára sok minden hozzáférhető volt, a kommunikatív emlékezetben óriási hiányok, veszteségek tátongtak.”⁹

Üttörő munkát végzett a felejtés és hallgatás megtörésében Virág Teréz, aki 1982. november 9-én szűk közönség előtt (más megfogalmazásban: széles szakmai érdeklődéstől kísérve) tartott előadást a holokauszt túlélőivel folytatott terápiás gyakorlatáról.¹⁰ Élete hátralévő két évtizedében a holokauszt traumájának feldolgozására koncentrált. 1990-ben a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE) hírlevelében tett közzé egy felhívást, amelyben a nagyszülőktől az unokákig várt mindenkit, aki beszélni akar a (zsidó) múltáról vagy meg akarja ismerni felmenői történeteit. Vagyis elindította az első magyar holok-

4 ■ A múzeumalapítást tágabb kontextusban már tárgyaltuk korábban: Gerhard Seewann – Éva Kovács: Juden und Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur (Mítvf.: Gerhard Seewann). *Südosteuropa*, 54 (2006), 1. szám, 24–59. old.

5 ■ A Terror Háza Múzeum Budapest impozáns századfordulós sugárútján, az Andrássy út 60. sz. alatt, az egykori AVH-székházban kapott helyett, míg a Holokauszt Emlékközpont a turizmustól jóformán érintetlen Páva utcában, az egykori zsinagóga épületének tömbjében lelt otthonra. Az intézmények látogatottságára a város elhelyezkedésük természetesen jelentős befolyással van.

6 ■ Az *oral history* gyűjtemények általában véve is csak nagy késéssel kerültek be a magyar társadalomtörténet fősodrába. Vö. Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 22 (2007), 2. szám, 5–30. old.

7 ■ Ablonczy Balázs – Novák Attila: Tizenkét állítás a soáról. *Kommentár*, (2008), 3. szám, 9. old.; Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008, 3. szám, 13–23. old.; Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. *Kommentár*, 2008, 6. szám, 91–104. old. A vitában megszólalt még Pók Attila, Ungváry Krisztián, Csiki Tamás és Frojmovics Kinga.

8 ■ Dan Stone (ed.): *The Historiography of the Holocaust*. Palgrave–Macmillan, Basingstoke, 2004.

9 ■ Erős Ferenc: A zsidó identitás „felfedezése” Magyarországon a nyolcvanas években. In: Bárdos Katalin – Erős Ferenc – Kardos Péter (szerk.): „...aki nyomot hagyott”. In *memoriam Virág Teréz*. Animula, Bp., 2003, 55. old.

10 ■ Az előadás a Magyar Pszichológiai Társaság ülésén a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi István (akkor Roosevelt) téri épületének egy kis termében hangzott el.

auszt-beszélgetőcsoportot, amely az egyedüli volt a poszt-szocialista régióban. A csoport a KÚT nevet vette fel, majd 1992-ben pszichoterápiás rendelővé, illetve alapítvánnyá alakult.¹¹ Évente több száz, 1996-ra több mint ezer, a társadalmi traumatizáció következtében különböző panaszokkal küzdő ember kereste fel az alapítvány munkatársait. A fókuszban a holokauszt okozta sebek gyógyítása állott, de a másféle diszkrimináció és társadalmi üldöztetés áldozatait is igyekeztek gyógyítani. Konferenciákat szerveztek és a terápiás tapasztalatokat kötetekben foglalták össze.¹²

Virággal közel egy időben a pszichoterápia mezejéről egy másik kezdeményezés is elindult: Erős Ferenc és Stark András azt kutatja, hogy a holokauszt után született első nemzedék hogyan bírkozik meg a zsidóságból vagy annak elhallgatásából táplálkozó szorongásokkal. Kovács András és Lévai Katalin szociológusokkal együtt interjúzásba fogott. Az első publikáció – szintén egy szakmai közegben tartott bemutató után – 1985-ben, a *Medvetánc* folyóiratban jelent meg.¹³ A nyolcvanas években változatos háttérű interjúkészítők bevonásával felvett, mintegy 200 mélyinterjúra támaszkodva további kutatások kezdődtek és publikációk születtek a kilencvenes években.¹⁴ A szövegátiratok jelenleg Erős Ferenc és Kovács András birtokában vannak, levéltári elhelyezésükről és katalógizálásukról a közelmúltban indultak meg a tárgyalások a 20. század hangja Archívummal (*Voices*) és a Nyílt Társadalom Archívummal (*OSA*).

Ugyancsak a nyolcvanas években indult egy másik, még inkább pszichiátriai vonatkozású interjúprojekt. Az MTA – Soros Alapítvány Társadalomtudományi Kuratóriuma 1986–1987-ben ösztöndíjjal támogatta *A hosszantartó és vitális veszélyeztetetiséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében* című kutatást. A csoport vezetője Szilágyi Júlia, tagjai Cserne István és Pető

Katalin pszichiáter, valamint Szőke György irodalmár-pszichoanalitikus voltak. A fennmaradt kutatási jelentések szerint 40 interjút készítettek első, illetve második generációs holokauszt-túlélőkkel. Az interjúalanyokat hólabdamódszerrel érték el, a résztvevőket anonimitásról biztosították, a szövegeket néhány tudományos előadásban és publikációban használták fel a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján. Az élettörténetekre voltak kíváncsiak, emellett hangsúlyosan foglalkoztak a zsidósághoz fűződő viszony-nyal, a megkérdezettek családjával, a családban előforduló betegségekkel, kórosnak vélt tünetegyüttesekkel. Várhatóan ezek az interjúk is a *Voices* és az *OSA* gondozásába kerülnek.

1991-ben, közvetlenül a zsidó alapítványi iskolák megnyitása után kezdett kutatást a második és a harmadik generáció körében Kovács Éva és Vajda Júlia, akik a narratív élettörténeti interjú technikáját alkalmazva (s ezzel e módszert egyúttal a hazai szociológiai kutatásba is bevezetve) tárták fel az elbeszél zsidó identitást. Két tucat családdal készítettek interjút (egyenként a szülőkkel és a gyermekekkel), a kutatást összegző kötetet azonban csak tíz évvel később, 2002-ben jelentették meg.¹⁵ Bár a szociál-

pszichológusok és szociológusok kedvezően fogadták mind a narratív biográfiai módszert, mind a holokauszt személyes emlékezetének illetően megközelítését, a társadalomtörténészek csak évekkel később vettek tudomást e kötetéről.

Amint az eddigi példákból is látszik, az interjúk kutatási és nem megőrzési céllal készültek. Nem voltak tervek az interjúk korpusz tárolására és nyilvánossá tételére. Ennek épp az ellenkezője mondható el a *Shoah Foundation* által kezdeményezett, a kilencvenes években „ipari méreteket” öltő videointerjú gyűjtésről, amelynek anyaga még ennyire sem épült be a hazai kutatásba (tudomásunk szerint a több száz interjúból egyetlen tanulmány sem született), s végül

11 ■ Az alapítvány működését – mondanunk sem kell – első-sorban külföldi szervezetek támogatták: az Európai Unió magyarországi képviselője, a Soros Alapítvány, a Közép- és Kelet-Európában Együttműködő Holland Alapítványok, az Amerikai Joint Magyarországi Irodája. Virág Teréz (szerk.): *Elhúzózó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Animula, Bp., 1997.

12 ■ Virág Teréz (szerk.): „Mély kútba tekinték.” *Válogatott tanulmányok*. Animula, Bp., 2001.; Uő: *Emlékezés egy szederfára*. Animula, Bp., 2000.; Uő (szerk.): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Animula, Bp., 1999.

13 ■ Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, (1985), 2–3. szám, 129–145. old.

14 ■ A kutatásokat Csepeli György közbenjárására az ELTE Szociológiai Intézete, majd az OTKA, a Randolph Braham Alapítvány támogatta.

15 ■ Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek. Múlt és Jövő*, Bp., 2002.

16 ■ A hideg és forró emlékezet fogalmát – a lévi-strauss-i és assmanni hagyományoktól eltérő módon – Charles S. Maier hozta be a diktatúrák emlékezetének elemzésébe (Vö. Charles S. Maier: *Heißes und kaltes Gedächtnis. Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus*. *Transit*, 22 (2001/2002), 153–165. old.). Maier az atomfizikából kölcsönözte a hasonlatot. Szerinte a soá emlékezte, akár a plutónium, lassú felezési idővel hat, azaz „forró” emlékezet, a vörös diktatúráké, akár a trícium: „hideg”. A „forró” emlékezet társadalmi erőket és érzelmeket mobilizál, azaz társadalomszervező emlékezet, a „hideg” viszont csak a történettudósok érdeklődésére tarthat számot. Maier optikája sajátosan nyugati, és csak a nyugati emlékezetet fogja be, nálunk épp fordított a helyzet.

17 ■ Vö. Böröcz József – Erőss Gábor – Gárdos Judit – K. Horváth Zsolt – Kovács Éva – Kriza Borbála – Melegh Attila – Ung-

ki is került az országból. Az elmúlt harminc évben a túlélőkkel és leszármazottaikkal készült interjúk tudományos hasznosítása tehát elégtelen – részben az ismeretlenség, a nehézkes hozzáférés és a gyér feldolgozottság miatt. Ez tágabb értelemben összefügg azzal, hogy a magyar műltfeldolgozási törekvések a nyolcvanas–kilencvenes évek nagy rácsodálkozása és identitáskeresése után beleütköztek mind a társadalmi érdektelenségébe, idegenkedésébe, olykor relativizáló igyekezetébe, mind pedig a konzervatív történelemszemléletbe.

A 2000-es évekre a nyugati terápiás, társadalomlélektani, pedagógiai és muzealizációs minták mégis áttörtek, aminek ékes bizonyítéka az Emlékközpontnak és a Terror Házának kialakítása. Csakhogy megkettőződve, aszimmetrikusan és egy olyan társadalmi és politikai erőterben, amely a magyar holokauszt emlékezetét folyamatosan „hidegen” tartotta, és a kommunista terror áldozatainak „forró” emlékezetével állította szembe.¹⁶ A politikai akarat a személyes sorsok elmeséltetését, meghallgatását és rögzítését nemzedékeken átívelő oktatási céllal a Terror Házat is üzemeltető Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványra bízta (lásd www.emlekkpontok.hu). Megszokhattuk, hogy a politikai szakmai érvekre mérsékelten fogékony, és amikor egyéb, például presztízmegfontolásokból kulturális kiadásokról dönt, azt az adott terület (értelmiségi) szakértőinek tiltakozása követi. Ez történt ebben az esetben is – teljesen hiábavalóan.¹⁷ Schmidt Mária szakmai vezetésével a Közalapítvány 2009-ban olyan kiemelt, európai uniós megaprojekt lebonyolítására kapott megbízást, amelynek összességéből jó néhány, már meglévő interjú archívumot rendbe lehetett volna hozni, és a nyilvánosság, így az oktatás számára is elérhetővé tenni. A civilszervezetek és magánszemélyek birtokában lévő gyűjteményekről a döntéshozók talán nem is igen tudtak. Ha mégis, akkor pedig a támogatásukkal elérhető politikai haszon eltörpült egy grandiózus „össz-nemzeti” terv bejelentéséhez képest.¹⁸

Az európai fejlesztési források illetően elosztása, illetve a kommunizmus emlékezetének szembeállítására a zsidó magyarok sorsával érdekes kérdéseket vet fel. Azaz mindez nem pusztán a pénzügyi források

egyfajta allokációját jelenti, hanem történelempolitikai döntés is. A „feltalált”, megőrzésre méltónak ítélt emlékezet – karöltve az archívum társadalmilag konstruált „szellemével” – a hatalmi manipulációk végtelen sorozatát képes elindítani. Erre utal már az Emlékpontok gyűjteményének gigantikus mérete is (noha a tervezett több tízezer interjú helyett végül „csak” 3200 készült el, ez a szám, ahogy később a már létező gyűjtemények tárgyalásakor látni fogjuk, így is lehengerlő). Az archívum intézménye, mely a gyűjteményt megjeleníti, elérhetővé teszi, ezzel egyben kanonizál, s így az identitás – itt épp a nemzeti identitás – diskurzív létrehozását és fenntartását is befolyásolja.¹⁹ Azaz a múlt intézményesülése, mely többek között a „mit gyűjtsünk?”, „hogyan gyűjtsük?”, „mi legyen a gyűjtemény sorsa?” és a „mit őrizzünk meg, és mit töröljünk el?” típusú kérdések köré szerveződik, az egyik közösségteremtő technika a sok közül a politikailag uralt társadalmi térben, hiszen a múlt emlékezeti gyakorlatán alapszik „a társadalmi hovatartozás tudata, amit kollektív identitásnak nevezünk”.²⁰ Ebben az értelemben az archívum olyan „telített tér”, amely a múltat felhasználva alakítja a közösség önmeghatározását. Persze ott az érem másik oldala, melyen az archiválás kényszernek vagy pótcselekvésnek látszik, olyan kortűnetnek, amely a technológiai fejlődés egyik következményeként a késő modernitásbeli én instabilitását vagy pedig a társadalmi változástól való elzárkózást leplezi, s a múltat csupán megidézi a jelenben, de nem kapcsolja össze a jövőre irányuló várakozásokkal.

A roma holokausztot feltáró kutatások dokumentumainak többségét is magángyűjtemények őrzik. Ismeretlenségük, illetve a tárolásuk módjából fakadó, többnyire rossz minőségük megakadályozza a hozzáférést és a témában nyerhető ismereteink bővítését, az eredmények közzétételét. Mintha a roma holokauszt maga lenne Pandora szelencéje, s nemcsak „a cigányok esküdtek volna össze egy emberként, hogy elfelejtik üldöztetésük traumáját, egyszerűen némán bár, de megőrzik a rejtett kollektív emlékezetben”,²¹ hanem mindenki, akit így vagy úgy érint. Mintha az eseményeket elbeszélők olyan titkok tudói lennének, amelyekről jobb nem tudni, nem szólni. S itt valójában nem is a felejtés a probléma, hiszen felejtés és emlékezés nem egymást kizáró folyamatok. A „szemben álló terminusok az eltörlés és a megőrzés”.²² Sőt némi túlzással elmondható, hogy a roma holokauszt kutatása esetében mind a két terminus inkább kártékonyak bizonyul: amennyiben a megőrzésről beszélünk, többnyire „magánmániáknak” lehetünk tanúi, amennyiben viszont eltörlésről, úgy a mindenkorai politikai-hatalmi mezőben kialakuló valóságos vagy tettetett érdektelenségnek. Így a roma holokauszt tragédiája leginkább az, hogy a mai napig idegen test mind a holokauszt történetírásában, mind a nemzeti történelemben, nem része a roma kollektív emlékezetnek sem, ennél fogva az egyén és a csoport, a közösség identitásképzésében

váry Krisztián – Vidra Zsuzsanna: Kéretlen vélemény az Emlékpontokról. *Élet és Irodalom*, 2008. május 16. <http://www.es.hu/index.php?view=doc;19718>

18 ■ Kritikánk természetesen nem a programban részt vevő diákokat és idős embereket illeti, akiknek munkáját, ha úgy hozta a sors, magunk is segítettük.

19 ■ Vö. György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Akadémiai, Bp., 2005. 7–8. old.

20 ■ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Bp., 1999. 138. old.

21 ■ Michael Stewart: Emlékezet és megemlékezés. In: Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont Könyvek, Bp., 2000. 11. old.

22 ■ Tzvetan Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág, Bp., 1998. 13. old.

sem vesz részt.

A roma holokausztról szóló tudás tehát „kipontozott”. Nemcsak a „mi történt?” típusú kérdésre nincs válasz – egyrészt a levéltári dokumentumok hiánya miatt, másrészt azért, mert a romák üldözése 1944-ben nem adtak ki központi utasítást. Sokan ez utóbbi, az *Endlösung* tervéhez fogható, elpusztításra irányuló egyértelmű intenció hiányára hivatkozva vetik el, hogy a roma holokausztot népirtásnak minősítsék.²³ Az egyes járások, vármegyék belátásuk szerint bánhattak a cigányokkal, így a dokumentumok az országban szétszórva, megyei és egyéb levéltárakban hevernek. Felkutatásuk, tematikus rendezésük és értelmezésük elszántságot, összefogást, rengeteg pénzt és emberi kapacitást igényelne. S bár e dokumentációs hiányt az elkészült – *oral history* vagy narratív élettörténeti interjúk módszerrel rögzített – tanúságtételek nem pótolhatják, még ezek sem váltak a kollektív tudás részévé.

Vidra Zsuzsanna *A roma holokauszt narratívái* című tanulmányában²⁴ kitűnően foglalja össze azokat a történetírói és politikai diskurzusokat, amelyek szerepet kaptak az üldöztetésről szóló beszédmód kialakításában: a nemzetközi fejleményeket – hogy a *United States Holocaust Memorial Museum* kizárólag a zsidó tapasztalatra építkezett, hogy Ian Hancock és Sir Angus Fraser munkáinak köszönhetően fokozatosan nyert teret a romák reprezentációja stb. – és a magyar történetírói megközelítéseket²⁵ is befolyásoló nemzetközi vitát az angliai Hertfordshire Egyetemnek a roma holokausztot kutató munkatársai²⁶ és a *Gypsy Lore Society* között. Míg az előbbieket azt állítják, hogy a romákat faji alapon hurcolták meg, s e népirtásnak minősülő cselekedet utóregzései a mai napig struktúrálják a társadalom elosztási és újraelosztási mechanizmusait, addig az utóbbi szervezet a holokausztot kizárólag zsidó sorseseeménynek tekinti. Egyik fél sem tud függetlenedni attól a morális és politikai kerettől,²⁷ amely a holokauszt zsidó emlékezete kapcsán világszerte meghatározóvá vált. A vita Magyarországon is ennek mintájára alakult. Nem pusztán „történetési, szakmai álláspontok csaptak össze, hanem egyfajta politikai értelmezés is folyt”.²⁸ Karsai László azon állításával szemben, hogy a romák holokauszttapasztalata nem mérhető a zsidókéhoz, hiszen a rasszista ideológiából levezethető kollektív elpusztításukról nem született döntés, Bársony János és Daróczy Ágnes elősorolja azokat a partikuláris, ugyanakkor fokozatosan szigorodó romaellenes rendeleteket, amelyek a roma közösségek megsemmisítésére irányultak. A történészekre hivatkozva fogalmazódnak

meg először a kárpótlás és a megemlékezések kapcsán a roma holokauszt politikai narratívái. Míg Karsai tagadja, hogy lett volna különálló, roma holo-kauszttörténet, addig a roma értelmiség a holokausztot a romák közös történeti tapasztalatának, a szenvedés és diszkrimináció betetőzésének tartja, mely kulcsszerepet játszik a roma kollektív identitás kialakításában.

Nem fogjuk itt felfejteni a roma holokauszt beszédmódjának archeológiáját, csak a fontosabb formatív mozzanatok felvillantásáig juthatunk el, Szuhay Péter összefoglaló írására támaszkodva.²⁹ A

magyarországi cigány népeiségről Kemény István vezetésével 1971-ben végzett kutatás dokumentumai között vannak interjúk, ahol szóba kerül a holokauszt. Ebből az anyagból kiindulva születtek azok a cikkek³⁰ és irodalmi művek,³¹ amelyek a szélesebb nyilvánosságot is megismertették a roma holokauszt tényével. Mindazonáltal úgy tűnik, a nyolcvanas évektől kezdve a film- és képzőművészet teljesíti az „emlékezés kötelességét”, meri megtörni a csendet, és feltenni a kérdéseket. Ide tartozik Lojko Lakatos József filmje, az *Elfelejtett árnyak* (amelyet a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont megnyitói kiállításán is vetítettek) vagy Péli Tamás és tanítványa, Szentandrásy István műve, a *Születés* című, 42 négyzetméteres falkép a tiszadobi gyermekvárosban. A kulcskérdések a roma identitás határait és tartalmát, a roma és a nem roma, a többségi és a kisebbségi társadalom együttélésének lehetőségeit, egy közös emlékezetvilág megkonstruálásának a tervét érintik. A roma holokauszt emlékezete leghatározottabban a képzőművészetben él, s tematizálódik újra meg újra.³² A kilencvenes évektől kezdve, a kárpótlási lehetőséghez kapcsolódóan több formálódó politikai, érdeképviseleti és egyéb, a romák elismertetéséért küzdő mozgalom kezdte fontosnak tartani a roma holokauszt emlékezetének intézményesítését leginkább

Magánkiadás, 1947

seks a roma identitás határait és tartalmát, a roma és a nem roma, a többségi és a kisebbségi társadalom együttélésének lehetőségeit, egy közös emlékezetvilág megkonstruálásának a tervét érintik. A roma holokauszt emlékezete leghatározottabban a képzőművészetben él, s tematizálódik újra meg újra.³² A kilencvenes évektől kezdve, a kárpótlási lehetőséghez kapcsolódóan több formálódó politikai, érdeképviseleti és egyéb, a romák elismertetéséért küzdő mozgalom kezdte fontosnak tartani a roma holokauszt emlékezetének intézményesítését leginkább

23 ■ Lásd pl. Guenter Lewy: *The Nazi Persecution of the Gypsies*. The Oxford University Press, Oxford, 2001.

24 ■ Vidra Zsuzsanna: *A roma holokauszt narratívái. Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok. Regio*, 2005. 2. szám, 111–129. old.

25 ■ Karsai László: *Cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a holokauszthoz*. Cserépfalvi, Bp., 1992.

26 ■ Donald Kenrick – Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*. Heinemann Educational Books, New York, 1972.

27 ■ Vö. Daniel Lévy – Natan Sznaider: *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Temple University Press, Philadelphia, 2006.

28 ■ Vidra: *i. m.* 120. old.

29 ■ Szuhay Péter: *A holokausztól a Pharrajimosig. Élet és Irodalom*, 2008. november 18.

30 ■ Szegő László: Győrben egyiket sem lőtték agyon... *Mozgó Világ*, 1983. 12. szám, 58–67. old.

a megemlékezésekben.³³ A Cigány Világszövetség 1972-es párizsi kongresszusa³⁴ augusztus 2-t jelölte ki a roma holokauszt emléknapijának. 1944. augusztus 1. és 3. között számolták fel ugyanis az Auschwitz–Birkenau II/e cigánytábort, hogy helyet teremtsenek a Magyarországról deportált zsidóknak. Miután a hetvenes évek közepén a Székesfehérvárra tervezett emlékmű felállítását a helyi lakosság megakadályozta, az első roma holokauszt-emlékmű végül Nagykanizsán épült meg 1996-ban, s a hivatalos megemlékezéseket ott, illetve Budapesten, eleinte a Parlament előtt, majd 2006-tól a Nehru-parton felavatott emlékmű előtt tartják.

A nyugat-európai roma és szinti közösségekben és a tágabb nyilvánosságban zajló eszmecserektől eltérően az intézményesülés és ritualizáció folyamatai hazánkban nem váltottak ki a tisztázást és az emlékezet fenntartását egyaránt szolgáló vitákat. A nyilvános diskurzusban a rendszerváltást követően épp csak megjelenő roma holokauszt mára már el is tűnt belőle, azt az illúziót keltve, mintha a kollektív emlékezet részévé vált volna. A roma holokauszt szót hallva a többség csak a kárptólás körüli vitákra és vizsgálataira, a hivatalos megemlékezések körüli szét-húzásra emlékezik.

Ebben az ellentmondásos helyzetben jöttek létre és léteznek a holokauszt témájú magyar gyűjtemények. Sorra vesszük őket keletkezésük sorrendjében, bemutatva, hogy a gyűjtést kik és miért támogatták, meddig jutott el a kutatás, és milyen színvonalon valósul meg a gyűjtemények fenntartása és a közjő szolgáltatása állítása. Arra is kitérünk, hogy elsődlegesen muzeológiai, oktatási, turizmusélenkítő vagy tudományos céllal keletkeztek-e az egyes gyűjtemények.

2. A ZSIDÓ HOLOKAUSZT SZEMÉLYES TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

2.1. A Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont gyűjteményei

A rendkívül heterogén gyűjteményt magán- és személyes anyagok alkotják, központi, állami szerv által keletkeztetett iratokat nem őriznek. Az állománynak

jelenleg a harmada van feldolgozva. A gyűjtemény eredetileg A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (alapítva 1945-ben), valamint a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (alapítva 1957-ben) anyagai – visszaemlékezések, cikkek, személyi hagyatékok – alkották, később kiegészült az Auschwitz Alapítvány gyűjtött hagyatékokkal. Az Emlékközpontba az alapításkor beolvadt a Magyar Auschwitz Alapítvány (melynek vezetője, Verő Gábor, az Új Magyar Központi Levéltár korábbi igazgatója és Szita Szabolcs történész lett), gyűjteményét az Emlékközponton belül 2004-ben különítették el.³⁵ A leletmentés tehát már jóval korábban megkezdődött, hiszen az Auschwitz Alapítvány fő célja is a magyar holokauszt dokumentálása és a honi áldozatokról való megemlékezés volt. 2004 előtt a gyűjtés elsősorban ismeretségi kapcsolatokon keresztül zajlott, és a kutatók erjúkhöz mérten igyekeztek a feldolgozott anyagokat kiadványokban is publikálni. Az elmúlt egy évtizedben a központ tevékenységét rendre szakmai, (tudomány)politikai viták és a sajtóban is folytatódó botrányok árnyékolják be, s a központot – Varga László rövid igazgatóságát leszámítva – 2011-ig nem avatott vezetők igazgatták. A kiállítási, kutatási, oktatási, tudományszervezési feladatok mellett a gyűjtemény-építés háttérbe szorult, az állomány szakszerű feldolgozása csupán 2010 nyarán kezdődött meg. Az új anyagok felkutatásával jelenleg a gyűjtemény vezetője, Szécsényi András foglalkozik, két szakképzett munkatársa a meglévő anyagok feldolgozását végzi. Ha elkészül a „nagy excel”, saját fejlesztésű nyílvántartó programba töltik fel az adatokat, és teszik elérhetővé az interneten.

A gyűjtemény öt részre bomlik: a dokumentum, visszaemlékezés, fénykép, audiovizuális és tárgyi algyűjteményekre. 2011 őszén a leltárban 9000 tétel szerepelt, ebből 673 volt visszaemlékezés. A bevételi naplók alapján a visszaemlékezéseket, naplókat két nagyobb hullámban, a hatvanas és a nyolcvanas években, a kárptólási eljárásokkal összefüggésben adták át a túlélők a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének, de a mai napig folyamatosan érkeznek anyagok. A szövegek általában – a kárptólási beadványok elvárásainak megfelelően – röviddek, a munkaszolgátra és a haláltáborokra koncentrálnak néhány oldalon összefoglaló emlékező hánytatásait. A tudományosan szervezett interjúk kutatások anyagai furcsa módon nem kerültek az Emlékközpontba, ami azért is elgondolkodtató, mert az Emlékközpont magát az egyetlen, kizárólag a vézorkorszak forrásait, emlékeit gyűjtő muzeális intézménynek tartja. Ennek két, egymással összefüggő okát látjuk: az Emlékközpont nem tekintette feladatának a túlélők, szemtanúk meséltetését. Másképpen fogalmazva, az írásos és tárgyi források feltárását fontosabbnak tartották, mint a túlélők és szemtanúk emlékeinek rögzítését. Így az alapításkor nem vezettek sikerre az akkori igazgató, Varga László tárgyalásai a Soá Alapítvánnyal és más interjú projek-

31 ■ Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Móra, Bp., 1976.

32 ■ A teljesség igénye nélkül érdemes felidéznünk a 2004-es képzőművészeti alkotótábort Kőszegen, ahol 16 roma származású festő a holokauszttematikában alkotott, Omara *Látogatás Auschwitzban* c. képét, vagy Szilágyi János *Láger* festményét.

33 ■ Vö. Nancy Fraser: *Social Justice in the Age of Identity Politics. Redistribution, Recognition and Participation*. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition?* Verso, New York, 2003. 7–109. old.; www.mmi.hu/romaaszt/holocaust/holo_4.htm; www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=hir&sp=view&tema=1&id=1162

34 ■ Ezen a kongresszuson döntöttek a zászlóról, a himnuszról, a 'romáról', ami a heterogén csoportok közös, politikailag korrekt megnevezése.

35 ■ Szita Szabolcs a 2009–2011-es időszakot leszámítva végig jelen volt az intézmény életében, 2011 májusától megbízott, 2011 szeptemberétől kinevezett igazgatója az Emlékközpontnak.

tekkel. Az interjúgyűjtés elmaradásának másik oka lehet, hogy mivel egyéb, akár külföldi programok keretében már amúgy is folytak interjú kutatások, az Emlékközpont nem akarta hozzájuk hasonló profillal kiegészíteni a tevékenységét. Ebben az esetben is begyűjthették volna a gyűjtemények másolatait, vagy megszerezhették volna a felhasználás jogát. Az írásos dokumentumok esetében már volt erre példa: a Hadtörténeti Levéltárban megtalálható munkaszolgálatos iratok egy részét még az Auschwitz Alapítvány megbízásából lemásolták. Igaz, jelenleg nincs kutatható állapotban, és időközben a Karsai László vezette kutatócsoport végzett a Hadtörténeti Levéltárban található iratanyag másolásával – ők azonban a Jad Vasem Múzeum számára dolgoznak. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB, 1945–50) és egyéb szervezetek által 1945–46 folyamán a deportálásokról hazatérőkkel felvett több ezer jegyzőkönyv másolatait is az Emlékközpont őrzi.³⁶

Visszatérve a meglévő anyagra, a gyűjteménybe már a felszabadulástól kerültek naplók, nagyobb lélegzetű, publikálásra szánt vagy megjelent művek is.³⁷ 2001-ben, 80 éves korában írta meg háborús emlékeit Bauer Miklós, az ÁVH egykori magas beosztású tisztje, egy példányt az Emlékközpontnak is eljuttatott. *De arte vivendi* című írásában a háború alatti kommunista ellenállásban kifejtett tevékenységéről, főként az irathamisításról emlékezik meg. A fentiekől eltekintve a visszaemlékezők túlnyomó többségben ismeretlen vagy elfeledett emberek. A visszaemlékezések egy része interjú formát ölt, ilyen például egy 2010-ben leírt, három oldal terjedelmű beszélgetés.

Az audiovizuális gyűjtemény különböző – esetenként lejátszhatatlan – hordozókon sokféle felvételt tartalmaz. Filmek, megemlékezések felvételei, interjú hanganyagai mellett a Soá Alapítvány Magyarországon készült interjúi közül is sokat a visszaemlékezők adtak át, 2010-ben pedig a Soá Alapítvány is adományozott harminc magyar vonatkozású felvételt az Emlékközpontnak. Az adományok átvételkor 2005 óta szerződést kötnek, melyben az „Átadó” teljesen vagy részben lemond az adományhoz kötődő jogosultságairól.³⁸

A gyűjtemény talán legnagyobb hiányossága az ismeretlensége és feldolgozatlansága, pedig egy központi finanszírozású, országos jelentőségű és nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező intézményben kapott helyet. Az anyag feldolgozása nagy ütemben halad, kérdés, hogy a nyilvántartásból mikorra lesz mindenki számára elérhető on-line adatbázis. A tárolási körülmények jók, 2010 óta van klimatizált, helytakarékos tömörraktár, vannak korszerű tárolóeszközök.

2.2. A Soá Intézet Magyarországon

Elképesztő méretű, jól végiggondolt, az audiovizuális anyagokra (videofelvételekre) épülő, biztos pénzügyi körülmények között működő nemzetközi magánvál-

lalkozás (<http://dornsife.usc.edu/vhi/hungarian/>). További érdemei között felsorolhatjuk, hogy az interjúkon nyugvó adatbázis létrehozása sem maradt el, az archiválás és az interjú oktatási-kutatási felhasználása ugyancsak a projekt része volt. Az alapadatok magukért beszélnek: 1994 és 1999 között 56 országban, 32 nyelven 51 285 interjút készítettek. A következő öt éves ciklusban befejezték az anyag indexálását és archiválását, majd 2006-ban az egész korpuszt elhelyezték egy újonnan alapított intézetben a Dél-kaliforniai Egyetemen (*USC VHA – Shoah Foundation Institute for Visual History and Education*). Interjúátiratok nem készültek.

A vállalkozás ötlete az 1993-ban bemutatott, hét Oscar-díjjal elismert és komoly bevételt hozó film, a *Schindler listája* rendezőjétől, Steven Spielbergtől eredt. 1994-ben indította el ezt a leletmegtő programot, és egyedülálló archívummal ajándékozta meg a világot. Ekkor még a túlélők, szemtanúk visszaemlékezéseinek rögzítése volt az elsődleges cél. Az archívum egyetemi elhelyezése és (korlátozott) nyilvánossá tétele elsősorban a felvilágosítást, illetve az ún. „humanisztikus elveket” (antirasszizmus, megbéké-lés stb.) szolgálja.

Az archívum a világon összesen harminchárom helyen – többnyire egyetemeken és kutatóközpontokban – érhető el, a regisztrált felhasználók itt ingyen tölthetnek le interjúkat, és használhatják a hozzájuk tartozó adatokat.³⁹ Az üzemeltető intézményeknek viszont meg kell fizetniük a licencet – 15 000 \$/év – az adatbázis használatáért. Magyarországon a gyűjtemény a Közép-Európai Egyetemen (CEU) hozzáférhető (<http://www.library.ceu.hu/vha.html>): Kovács András, az egyetem *Jewish Studies* program-vezetőjének közbenjárására egy névtelenséget kérő adományozó jóvoltából 2009 tavaszától három évig a CEU üzemeltetheti az adatbázist.⁴⁰ Kovács szerint a tudományos kutatás szempontjából azért fontos, hogy Budapesten is elérhető legyen az adatbázis, mert szerencsés esetben történeti tények rekonstruálására, például egy-egy régió eseménytörténetét illetően is jól hasznosíthatók az archívum interjúi.

A Soá Intézet mind az Egyesült Államokban, mind

36 ■ A DEGOB-anyagok eredetije a Zsidó Múzeum és Levéltárban (ZSML) található – bár ez a levéltár honlapján nincs kiemelve – 3500 jegyzőkönyv digitális-internetes kétnyelvű megjelenítését és adatbázisba rendezését pedig egy harmadik szervezet végezte el. Vö. www.degob.hu.

37 ■ Ez utóbbiak közül érdemes megemlíteni: Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitz-i krematóriumban*. Városi Nyomda, Debrecen, 1946. (a kötetet több nyelven is kiadták, Magyarországon a Magvető Könyvkiadó jelentette meg újra 2004-ben); Rassay Károly: *Rapszódia mauthauseni hónapjainkról*. In: Bakó Agnes – Szabó Éva – Verő Gábor (szerk.): *Emlékezések: a koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára*. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, Bp., 1995.; Pauk Anna: *A 12539-es fogoly. Birkenau – Auschwitz – Sömmerda. Visszaemlékezés 1944–1945*. CET Belvárosi, Bp., 2001.; Dörme Piroška: *Lágeremlékeim* (www.drseres.com/piroska/lagerirasok.htm).

38 ■ A gyűjteményben a naplókön és visszaemlékezéseken kívül egyéb írásos dokumentumok, fotók (egyelőre feldolgo-

Magyarországon digitális tananyagok, oktatási segédanyagok előállításával, tanárok továbbképzésével igyekeznek a holokauszt egyéni történeteit megismertetni. Céljuk nem pusztán a tárgyi tudás bővítése, az életsorsok bemutatásával az érzelmekre is igyekeznek hatni. Magyar anyagok felhasználásával készült tematikus összeállítások – *Gyerektörténet 1944-ből, A baba, A börtönd, Női sorsok a holokausztban* stb. – ugyanakkor a holokauszt több szempontú tárgyalására törek-szenek, és bemutatnak más, XX. századi genocidiumokat is: az örmény, a ruandai és a kambodzsai népirtasok túlélőinek személyes történeteit.

A nagy nyilvánosság előtt az adatbázis gyakorlatilag zárt, igaz, az oktatási anyagok korlátozás nélkül online is elérhetők. Magyarországról tehát egyszerű kutatóként nem közvetlenül, hanem a CEU könyvtárában és az OSA kutatótermében férhetünk az interjúkhoz. A regisztrációt követően több keresési felületen kezdhethetjük meg a vizsgálódást. Minimális angol nyelvtudás elengedhetetlen a katalógus használatához. Az alapkorpustt rendkívül jó apparátus egészíti ki, több mint 55 000 keresőszóval, -kifejezéssel próbálkozhatunk és a rendszer szerencsére kellően intelligens ahhoz, hogy a rokon értelmű szavakat, kifejezéseket is megjelenítse. Néhány meglepő hiányosság a professzionális keresőrendszer ellenére becsúszott: valamilyen okból az interjúk sorszá-muk alapján nem kereshetők. Emellett a felvételeken hallható nevek némelyike nincs feltüntetve az interjúkhoz tartozó névmutatóban – ilyen például a Kulcsár István-interjúban Szita Szabolcs történész vagy a Berzsényi Gimnázium egykori igazgatója sógorának nehezen érthető neve –, ami felett szemet hunyhatnánk, csakhogy a különböző interjúzási útmutatók és segédanyagok egyik legfontosabb, akár az emlékezés folyamatát megakasztó (azt irányító) célkitűzése a tények – nevek, események, időpontok, helyszínek, földrajzi helyek – pontos rögzítése.

Ami a magyar adatokat illeti: az archívumban 3600 magyarországi születésű emberrel készült interjú található, közülük 1336 magyarul.⁴¹ A magyar nyelvű interjúk túlnyomó többsége *zsidó túlélővel* készült, de akadnak *politikai foglyok, Jehova tanúi* és

segítők/mentők is. Szomorú, hogy csupán két magyar romával sikerült interjú felvenni.⁴² Kicsit meglepő, hogy ha az interjú készítési helyét akarjuk azonosítani, nem országonként, hanem államonként (*states*), azaz Magyarországra vonatkoztatva megyénként kell összeadogatnunk az esetszámokat. A 786 interjú fele Budapesten készült, a többi egyenetlenül oszlik el a megyék között, Somogy és Békés megye nem is szerepel a listán. A nemi arányok sokkal kiegyenlítettebbek: magyar nyelven 785 nő és 551 férfi mesélte el életét.

Az interjúkat azonnal meg tudjuk nézni, rossz esetben is fél óra alatt érkezik meg a fájl a központi szerverről. Az interjúk alapadataiból feltűnően hiányzik az interjúkészítő neve és rövid jellemzése, valamint a túlélő foglalkozása. Pedig a listázás, a rákeresés a gyűjtemény egyik legnagyobb erőssége. Sajnos nem kapunk pontos felvilágosítást a kutatás (felvételt rögzítés) menetéről, a szakmai stábról, a munka megszervezéséről, az interjúalanyok felkutatásáról, az interjúkészítők toborzásáról és felkészítéséről. A Soá Intézet honlapjáról letölthető ugyan a kérdezői protokoll, de a filmek megtekintése után az a benyomásunk, hogy egyes kérdezők túlságosan szigorúan vették az előírt struktúrát, miközben nem világosították fel az elbeszélőket a formaságokról. Így történhetett meg, hogy a felvételek kezdete rendre kellemetlen perceket okoz, ugyanis a készítő először a kamerával szemben bemutatják az interjúalanyt, bemondják a készítés idejét és helyét, majd hátat fordítva az objektívnek megkérlik partnerüket, mutatkozzanak be, és betűzzék nevüket, mondják meg, mikor születtek, hány évesek. A jámborabb elbeszélők némi fennakadás után eleget tesznek a kérdésnek, mások viszont felháborodásuknak adnak hangot, és kijelentik, hogy rendőrségi kihallgatásra emlékezteti őket a jelenet. Lehet, hogy a kínos szituáció segít előhívni a háborús idők megaláztatásainak emlékét, de talán mégsem ilyen formában kellett volna visszavezetni a múltba az önkéntes emlékezőket. Többek mimikája azt is kifejezi, hogy a felkérő szöveg: „Készült X Y *túlélővel*” szóhasználata sem nyerte el tetszésüket – nem mindenki *túlélőként* tekint magára, mégis rákényszerítik ezt a kategóriát.

Az interjúkat természetesen a kérdezők és a megszólaltatottak személyisége, az interjúkészítés körülményei is befolyásolják. Az interjúkészítés protokollja, „forgatókönyve” meglehetősen szabályozott: a kérdezői segédanyagban megadták, hogy az interjú időtartamából az egyes korszakokra mennyi idő juthat. Az ily módon strukturált interjúban a visszaemlékezőket a felmenőkről, a gyermekkoráról, a holokauszt idejéről és az azt követő korszakról kellett beszéltetni. Az általánosan alkalmazott séma mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a holokauszt alapvetően meghatározta a felkeresett emberek sorsát, sőt kettévágta életüket a holokauszt előtti (alatti) és utáni életszakaszra. Talán szerencsésebb lett volna, ha az interjúalanyokra bízzák, mit hogyan hangsúlyoznak, rang-

zatlan állapotban), audiovizuális anyagok és olyan tárgyak, mint tábori rabruhák, kanalak, a kerítés drótlából font nyaklánc, is található, melyeket szerencsére jó körülmények között őriznek.

39 ■ Európában az adatbázis kilenc helyen hozzáférhető.

40 ■ Az egyetem a nagy kapacitású hardvert biztosítja.

41 ■ A közismert magyar interjúadók között megemlíthetjük Bokor Péter filmrendezőt, Ember Mária újságíró, Faragó Vilmos újságíró, Hajdu Tibor történészt, Horváth Ádám televíziós rendezőt, Hegedűs B. András közgazdászt, Heller Agnes filozófust, Kaján Tibor karikaturistát, Kőszeg Ferenc szerkesztőt, Kulcsár István újságíró, Litván György történészt, Földes Anna újságíró, Molnár Gál Péter kritikust, Sándor Pál filmrendezőt, Schiffer Pál filmrendezőt, Somlyó György költőt, Székely Eva úszót, Tardos Márton közgazdászt, Verebély Iván színészt, Virág Teréz pszichológust, Vitray Tamás újságíró.

42 ■ A Krasznai házaspáron kívül burgenlandi vagy felvidéki, magyart is használó romák is vannak az anyagban. A projektben összesen 407 roma interjú készült.

sorolnak, kötnek össze az elmesélt élettörténetükben. A korlátozottan rendelkezésre álló idő azonban feszes interjúvezetést követelt meg.

A magyar interjúk átlagosan másfél órák. A filmek nem nyújtanak különösebb vizuális élményt, a beszélők egyazon háttér előtt, egy kamerából fényképezve ülik végig a felvételt, vagyis egy-egy interjú teljes egészében végignézni kissé unalmas, így viszont az archívum megálmodói nem érhetik el céljukat, a felnövő generációk nem fognak hosszasan és a felvételektől megbabonázottan a képernyőre meredni. A felvételek pontos kijegyzetelése, tárgyszavazása, az interjú tartalmi szekvenciákra osztása megkönnyíti a tájékozódást, a rákeresést egy-egy témára, szereplőre. A tudományos kutatás egyik általános jellemzője azonban, hogy a történészek, a társadalomkutatók egy-egy jelenséget nem önmagában vizsgálják, hanem igyekeznek a kontextusát is feltárni, magyarázni. Egy életútinterjú esetében nemcsak a minket érdeklő tematikus egységet érdemes elolvasni (megnézni), célszerű az egész interjút megismerni. (Beszédet és történeti narratívákat elemző kutatásban pedig egyenesen elengedhetetlen a teljes életinterjú ismerete és feldolgozása.)

Benyomásunk szerint az adatbázis és működtetése bizonyos ellentmondásokkal terhes. Óriási anyagot tartalmaz, ehhez képest Magyarországon kevesen tudnak róla, és még kevesebben használják. Ingyenes a hozzáférés, de a „holokausztisztolató cég” üzemeltetési, bérbeadási díjait magyar intézmények nemigen tudják kifizetni. A precízen végigvezetett interjúkészítési és -archiválási folyamat ellenére a tudományos kritériumoknak nem mindig tesz eleget a gyűjtemény, inkább oktatási szempontok vezérlik, ugyanakkor az egyetemi oktatásban még Budapesten is teljesen ismeretlen, még a Közép-Európa Egyetemen is csupán egy oktató tart az adatbázisra épülő kurzusokat. Pető Andrea, a *Gender Studies Department* oktatója emelte be a kurzusai tematikájába az angol nyelvű interjúk egy meghatározott szeletét.⁴³

Az ingyenesen rendelkezésre bocsátott magyarországi terminálok nincsenek kihasználva.⁴⁴ Igazságtalanok lennének, ha nem emlékeznénk meg a Soá Intézet budapesti irodájának vezetője, Szőnyi Andrea erőfeszítéseiről, aki fáradhatatlanul szervezi a különböző tanártovábbképzéseket. Mivel az adatbázist néhány terminálról lehet csupán elérni, csak kis számú feldolgozást tesz lehetővé. A kiképzett *oktatói szakértők* megismerhetik a gyűjtemény valamelyik hányadát, de a továbbiakban jó esetben is csak azt a néhány interjút vagy interjúrészletet tudják bemutatni hallgatóiknak, amelyeket ők maguk feldolgoztak. Igaz, a videointerjúk tudományos felhasználása megfelelő elméleti háttér és kipróbált módszerek híján problematikus.⁴⁵ Kritikai megjegyzéseink a tudományos felhasználást érintették. Hangsúlyozzuk, hogy a Magyarországra került gyűjtemény óriási és pótolhatatlan kincs lehetne a hazai tudományos kutatás és az oktatás számára.

2. 3. Az Esztertáska gyűjtemény

Az Esztertáska Műhely a *Szombat* zsidó kulturális és politikai folyóirat női különszámához kötődik. A különszám és az abban felvetett kérdések, témák nem maradtak visszhang nélkül, további beszélgetésekhez vezettek, és így született meg 2002-ben az Esztertáska (www.esztertaska.eu/tortenetek.php). Alapítói:⁴⁶ Juhász Borbála (történész), Kuti Andrea (akkoriban angol szakos tanár, ma rabbi), Pécsi Katalin (irodalomtörténész) Pető Andrea (történész), Sándor Mónika (pszichológus), Toronyi Zsuzsa (muzeológus, jelenleg a Magyar Zsidó Levéltár vezetője) és Wirth Judit (női és gyermekjogvédő).⁴⁷ A műhely célja és küldetése: „zsidó és női értékek terjesztése” a szakmai és a széles nyilvánosságban, a zsidó hagyományt összehangolva az esélyegyenlőség, a társadalmi igazságosság és a szolidaritás alapvető értékével.⁴⁸

Az Esztertáska tevékenységének legfontosabb pillére – a filmklub, a publikációk és a konferenciák szervezése mellett – nők személyes élményeken alapuló történeteinek gyűjtése mindarról, amiről eddig hallgattak. Az *Elmeséletlen női történetek* híre szájról szájra terjedt, olyan helyzetet teremtve, amelyben a féltelmek oldódnak, és az is megszólal, aki eddig nem volt rá képes. A történeteket felolvasóstecken lehetett meghallgatni, majd az írásokat Pécsi Katalin megszerkesztette és publikálta.⁴⁹ A műhelymunka immár az általa alapított EszterHáz Egyesület (2007) keretei között folyt tovább a zsidó nők lakókörnyezetének, jellemző tárgyi kultúrájának leírásával, fotódokumentációjának elkészítésével (www.eszterhaz.org). Eközben az Esztertáska bekapcsolódott a Néprajzi Múzeum Madok programjába,⁵⁰ amelynek célja egy virtuális múzeum felépítése olyan tárgyakkal, amelyeket nők készítettek, nők használtak vagy nők emlékei kötődnek hozzájuk.

A legtöbb írás a www.szombat.org/ honlapon, az archívumban található meg, de kérdéses, hogy a műhely – vagy a weblap – megszűntét követően mi történik, ki kezeli majd a gyűjteményt, amelyet jó lenne nagyobb biztonságban tudni.

43 ■ Pető Andrea az alábbi kurzusokban hasznosította a VHA-interjúkat: *Testimonies and Teaching: New Sources and Methodologies for Jewish Studies; Holocaust, Memory, Gender, New Approaches and Methodological Challenges in Jewish Studies. Critical Readings of Testimonies; Qualitative Methods in Social Science Research, Oral History.*

44 ■ A berlini Freie Universität több energiát mozgósított az interjúk feldolgozására. Miután 2006-ban megkapták a licenct az adatbázishoz, az első két évben jó néhány workshopot tartottak a témában. Az egyetemi számítógépes rendszerhez tartozók – és ez jóval nagyobb szám, mint a CEU esetén – ingyenesen hozzáférnek az adatbázishoz. 2012 tavaszán bemutatják a National Lottery finanszírozásában a Witnesses of the Shoah projektet, amelynek lényege, hogy a közel ezer német nyelvű interjúnak megjelenítik a szövegét is, azaz a kép alatt fut a szöveg, és nagyon cizellált keresési lehetőségeket biztosítanak. Az összes német interjú letölthető lesz az iskolákban. Ezenfelül tematikus könyveket és DVD-eket adnak ki (ellenállás, túlélés, menekülés, és „to live on” [megmaradás]), valamint az összes iskolának tanári és diákkézikönyveket adományoznak. A prágai Károly Egyetemen 2010 januárjától hozzáférhető az adatbázis:

2.3. A Mauthauseni Túlélők Dokumentációs Kutatása (MSDP)

2002-ben az osztrák belügyminisztérium nemzetközi kutatást kezdeményezett, amelynek célja az volt, hogy összegyűjtse a mauthauseni koncentrációs tábor és altáborai egykori foglyainak tanúságtételét a jövő generáció és a történelmi kutatás számára egy olyan interjúgyűjtemény formájában, amelyet később a *Mauthausen Memorial* oktatási és gyűjteményi központja felhasználhat (www.mauthausen-memorial.at). A kutatást az Osztrák Ellenállás Dokumentációs Archivuma (*Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes*) és a bécsi Konfliktuskutató Intézet koordinálta, Gerhard Botz történész szakmai irányításával. 2003-ban közel 800 audio- és 80 videointerjú készült az egykori deportáltakal, az addigi kutatások alapján nemzetiségi, korcsoportbeli, nemi stb. hovatartozás alapján reprezentatívnak tartott minta szerint kiválasztott – ma az Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Belgium, Csehország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izrael, az egykori Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Németország, Olaszország, Oroszország, Portugália, Spanyolország, Szlovákia, Ukrajna területén élő – személyekkel. A professzionális minőségű hanganyagok digitalizálása több éven át zajlott. A narratív biográfiai interjú elkészítése mellett a kérdezőknek egy kérdőívet is ki kellett töltenüik, és másolatot készítettek a korabeli dokumentumokról, fényképekről. 2003-ban, a Mauthausen Memorial megnyitásán bemutattak húsz, a videointerjúkból készített rövidfilmet – a 800 interjúból közvetlenül azóta is csupán ezek érhetők

kissé meglepő módon a Matematika és Fizika Kar könyvtárába telepítették a szervert.

45 ■ Selma Leydesdorff előadása a *New Approaches and Methodological Challenges in Jewish Studies: Critical Readings of Testimonies* című programban 2011. november 22-én.

46 ■ Vö. Pető, Andrea: 'Esther and Her Bag'. In: Magda Kósa Kovács – Andrea Pető (eds.): *Disadvantaged Social Groups in Hungary in 2007*. Napvilág, Bp., 2007. 159–176. old.

47 ■ Az alapító tagok közül Wirth Judit és Kuti Andrea 2002-ben kivált, amikor az EszterTáska informális „műhelyből” bejegyzett alapítvánnyá változott. Elnöke Pécsi Katalin lett. 2004-ben Juhász Borbála és Sándor Mónika helyét Gazsi Judit és Surányi Vera vette át az Alapítványban. Az EszterTáska Feminista Filmklubot Surányi Vera vezette.

48 ■ www.esztertaska.eu.

49 ■ Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé. Elmeséltetlen női történetek*. Novella, Bp., 2007.

50 ■ www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=68

51 ■ A kutatás előkészítésében részt vett Kovács Éva és Vajda Júlia is.

52 ■ Ez utóbbiban részt vesz Szász Anna Lujza és Vajda Júlia is.

el (www.mauthausen-memorial.at/index_open.php). A továbbra is az osztrák belügyminisztérium birtokában lévő gyűjtemény lényegében kutathatatlan. Eddig két kutatás szerveződött az interjúk tematikus feldolgozására: az egyik a női foglyok sorsát vizsgálta (www.ikf.ac.at/a_proj10/a_pro05.htm),⁵¹ a másik egy még jelenleg is zajló nemzetközi kutatás, amely a láger történetét és a túlélés módjait tárja fel (<http://msrp.univie.ac.at/>).⁵² A gyűjtemény kutathatóságát megnehezíti, hogy az interjúk többsége írott formában nem áll rendelkezésre.

A magyarországi interjúk a narratív élettörténelmi interjú technikájával készültek. Az elbeszélésre önként vállalkozókat a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága és a *Claims Conference* segítségével érték el. Az egységesen alkalmazott interjúk technikának köszönhetően viszonylag homogén korpusz jött létre, amely ezen algyűjtemény kutatását a későbbiekben megkönnyítheti. Mind az osztrák fél, mind a magyar kutatói környezet ludas lehet abban, hogy ez az anyag minden erenye ellenére máig sem került be a hazai holokausztkutatás vérkeringésébe. Noha az osztrákok a médiában folyamatosan nemzetközi együttműködésről beszéltek, a nem ausztriai kutatókat hangzatosan „regionális koordinátornak” nevezték, és magánszemélyként foglalkoztatták, kerülve az intézményes kapcsolatokat az adott ország kutatóival. A magyar regionális koordinátor próbálkozásai, hogy a digitális gyűjtemény egy másolatát az épülő Emlékközpontban elhelyezze, nem jártak sikerrel. A Magyarországon készült 52 audio- és 5 videointerjú és a dokumentáció másolata végül 2011 őszén került vissza az országba, és 2012-től a 20. század hangja Archivum és az OSA közös felületén online is elérhetővé válik (az interjúk harmada szöveges formában is olvasható).

2.4. A Centropa gyűjteménye

Hivatalosan 2003-ban kezdte meg működését Budapesten a Centropa Magyarország Zsidó Családtörténelmi Non Profit Kft. (*Centropa*), de akkor már három éve gyűjtötte az archív anyagokat (személyes történeteket, fotókat, korabeli tárgyak felvételeit). A nemzetközi szervezet (Centropa Közép-európai Kutatói és Dokumentációs Központ) a *Zsidó élettörténetek a huszadik században* című projekt keretében tizenöt országban készített életútinterjúkat és gyűjtött képanyagot. Az interjúkészítők egy pontosan meghatározott csoportot, nevezetesen az 1910 és 1935 között született korosztályba tartozókat keresték fel azzal a kéréssel, hogy mesélik el családjuk történetét a szá-

zad első felében, a soá idején és a vézskorszak végétől napjainkig. Az elsődleges cél a zsidó családok mindennapi életének dokumentálása volt, amihez a legjobb forrást a privát fényképek jelentik, nemcsak dokumentumértékük miatt, hanem mert a fotók gyakran az emlékek előhívását is segítik. A fényképekhez fűzött magyarázatok, a magyarázatokból kibomló történetek jól kiegészítik a vizuális emlékeket, sőt önmagukban is kellően informatívak ahhoz, hogy lejegyezzék őket.

A Centropa megalkotója Edward Serotta osztrák-amerikai fotóművész, dokumentumfilmes, a *Washington Post* egykori munkatársa volt, aki a nyolcvanas évek végére tetemes fényképanyagot gyűjtött össze kelet-európai származású zsidóktól. Maga is sokat fényképezett és interjúzott. Hosszas szervezési munkálatokat követően a kilencvenes évek közepén jegyeztette be az Egyesült Államokban a *Central Europe Center for Research and Documentation* nevű közhasznú egyesületet, amelynek központja Bécsben, egyetlen irodája Budapesten van.

Az interjúvázlatot és a módszertani segédanyagokat Andor Eszter és Sárdi Dóra szociológusok készítették, s ők koordinálták a többi országban folyó munkát is.⁵³ A szervezet eleinte jelentős támogatást kapott az osztrák kormánytól és különböző amerikai zsidó alapítványoktól. Amikor az adományok elmaradtak, az interjúkészítést abbahagyták, és az oktatási anyagok előállítására koncentráltak.

A Centropát az internetre, a legteljesebb nyilvánosságot biztosító tartalomközvetítő médiumra találták ki (<http://www.centropa.hu/>). A fényképek és az interjúk elsősorban ismeretterjesztő és pedagógiai célokból készülnek.⁵⁴ Az interjúkészítők feladata, munkája nem ért véget az interjú megszervezésével, az (elég hosszú) kérdőív lekérdezésével, a családja megrajzolásával, a fotók begyűjtésével, leírásával és az interjú elkészítésével. A magnóra vett hanganyag leiratát húsz-harminc oldal terjedelemben „olvasóbaráttra” kellett megszerkeszteniük.⁵⁵ Az internetes honlapon korábban a szöveghez kapcsolódó fogalommagyarázatok is voltak, de ma már sem ezek, sem a módszertani segédletek nem elérhetők. A mostani felület nagy előnye, hogy a fényképekben és az életrajzi szövegekben többfajta szűrő segítségével lehet keresni országokra, személyekre, foglalkozásokra, az élet színtereire, tevékenységekre, dokumentumokra, a holokausztra és a katonaságra. A Centropa minél szélesebb nyilvánosságra törekszik, ezért a „nyers” szövegekkel és hanganyaggal az internetes felületen nem foglalkoznak, de kérésre a kutatók rendelkezésére bocsátják őket. A képi világ dominanciájának jele, hogy a hanganyag felhasználása nem megoldott, bár a budapesti regionális vezetők tájékoztatása szerint tervezik az audiokazettás felvételek digitalizálását. A nem túl nagy felbontású digitalizált fényképek felhasználása csak az archívum beleegyezésével lehetséges.

A fotók mellett tizenegy perces film is megnézhető a honlapon.⁵⁶ A jó arányérzékkel készí-

tett filmek egy-egy élettörténeti részletet dolgoznak fel az interjúk, a fotóadatbázis és máshonnan megkapott fényképek mozgatózásának, montírozásának és néhány élő felvétel bejátszásának segítségével. A hatást az interjúszöveg dramatizálása, a háttérzene és a színészi alámondás fokozza. Mindenki maga ítélheti meg, ezt a fokozott holokausztesztétizálást (az egy kaptafára készített kisfilmek tömegtermelésével) alkalmasnak tartja-e arra, hogy a következő nemzedékek a történelem, a családtörténetek iránt érzékenyebbé tegye. Mi azért megjegyezzük: Spielberg a két dolgot különválasztotta: nagyjátékfilmjében ezt az utat járta, a Soá Intézet gyűjteményében az eredeti interjúk adják a fő korpuszt.

A magyarországi honlapon 220 szerkesztett interjú és közel 5000 digitalizált fotó tekinthető meg.⁵⁷ Budapesten egy háromfős csoport irányította az interjúkészítést. Az alapító és tanácsadói által kidolgozott rendszer a lehetőségekhez képest teljes mértékben dokumentálja és bemutatja egy embercsoport múltját és jelenét. Feltűnő azonban, hogy a honlap jelenleg csak két kontaktszemély elérhetőségét adja meg, és nincs túl sok és különösen friss információ az alapítvány működéséről.⁵⁸ A honlapra középiskolások képeket és videofelvételeket tölthetnek fel – ám kevésbé élnek ezzel a lehetőséggel. A néhány elhelyezett kép zsidó vonatkozású iskolák mindennapjait, esetenként ünnepnapjait vagy az iskola névadójának életét illusztrálja. Úgy látszik, mára a Centropa kikerült a támogatott holokausztarchívumok köréből, az egyetlen futó programjuk a „Centropa Kávéház”, amelynek keretében kéthavonta a Bálint Közösségi Házban találkoznak, és mint egy nyugdíjas klubban, egymással beszélgetnek az egykori interjúalanyok.

2.5. Munkaszolgálat 1939–1945

Az MSDP-hez hasonló kutatást kezdeményezett 2004-ben, a második világháború lezárulásának 60. évfordulójához közeledvén a jóvátételi alapokból négy évvel korábban életre hívott német Emlékezés, Felelősség és Jövő Alapítvány (*Stiftung „Erin-*

53 ■ Ausztria és Magyarország mellett Bulgáriában, Csehországban, Izraelben, Lengyelországban, Litvániában, Romániában, Szlovákiában és Törökországban vettek fel interjúkat.

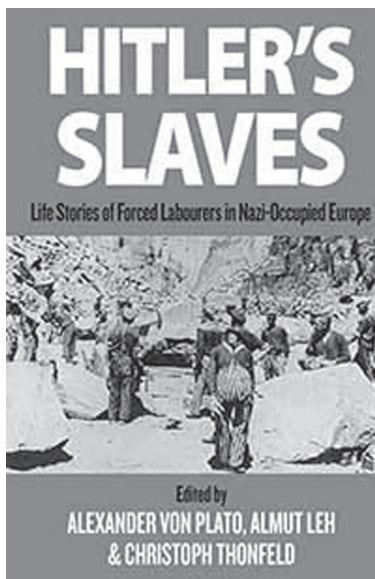
54 ■ Honlapjukon erről így írnak: „Egy ilyen adatbázis segítségével az érdeklődők a mindennapi élet olyan területeire nyernek bepillantást, amelyek a hagyományos történetírás módszereivel nehezen megközelíthetőek. Az olvasók megismerkedhetnek a családok otthoni életével, a gyermekneveléssel és a családi szocializációval, azzal, hogy a szülők, nagyszülők hogyan adták át az értékeket, normákat, viselkedési mintákat a fiatalabb nemzedékeknek, a lakókörnyezettel, és megismerkedhetnek azzal, hogy milyen kulturális tudás és előítéletek befolyásolták a zsidók és nem zsidók egymás mellett élését, szomszédsági kapcsolatát, az antiszemitizmus mindennapi megnyilvánulásaival stb.”

55 ■ Megjegyezzük, a tudományos felhasználók valahogyan mindig visszakanyarodnak a „nyers” szövegekhez. Így járt el Békés A. Vera is, aki a Pécsi Tudományegyetem Elméleti Pszichoanalízis Doktori Programján megvédett értekezésében (A trauma reprezentációjának változásai holokauszt-narratívákban) a CA anyagából 33 teljes terjedelmű interjú használt fel. http://pszichologia.pte.hu/files/tiny_mce/doktori/2009-

nerung, Verantwortung und Zukunft”). A cél az 1939 és 1945 között munkaszolgálatra vagy kényszermunkára a III. Birodalomba hurcoltak megszólaltatása volt. A kutatást a hageni távoktatási egyetem Történelem és Eletrajz Intézete (*Institut für Geschichte und Biographie der Fernuniversität Hagen*) bonyolította Alexander von Plato tudományos vezetésével. 440 analóg kazettás és 110 BETA filmfelvétel készült, az élettörténeti interjúkhoz rövid jegyzőkönyv és adatlap kapcsolódott, és elkészült az interjúk szöveges átirata is. Az interjúkat németre is lefordították. A magyar nyelvű interjúkat (15-öt Magyarországon és 5-öt Szlovákiában) Kovács Éva kutatócsoportja készítette.⁵⁹ Ebben a kutatásban már sikerült a társ-copyright jogokat megszerezni a 20. század hangja Archívum számára a jogszerű későbbi magyarországi kutathatóság érdekében.

A gyűjtemény feldolgozása több intézmény részvételével (*Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”, Center für Digitale Systeme, Freie Universität és Deutsches Historisches Museum, Berlin*) 2007 őszén kezdődött el, 2009 januárja óta az első online változat szakemberek számára kutatható, 2010 nyarára elkészült a komplex kereshető adatbázis is. Jelenleg is tart az interjúk németre fordítása. A vállalkozás célja kettős: a lehető legteljesebb kutatási archívum létrehozása és a történeti-politikai képzés (www.zwangs-arbeit-archiv.de), mely utóbbi cél érdekében folyik az oktatási anyagok kiadása és a tanárok továbbképzése. 2010 óta a *Munkaszolgálat. A németek, a munkaszolgálatosok és a háború* című vándorkiállítás is felhasznál interjúkat e gyűjteményből (www.ausstellung-zwangsarbeit.org).

2009 tavaszán a 20. század hangja Archívum felvette a kapcsolatot a *Freie Universität* szakembereivel,

hogy a magyar gyűjtemény egy másolatát hazahozzák. A német és a magyar kutatók közösen véglegesítették a gyűjteményt, amely 2012-től online hozzáférhetővé válik Magyarországon is. A magyar nyelvű interjúkból egy európai uniós projekt keretében középiskolai és egyetemi oktatási anyag készült, mely a felszabadulás, a hazatérés mozzanatát állította előtérbe (www.20szadhangja.hu/rescape).

2.6. A „Totalitarizmus és holokauszt” gyűjtemény

Ez az archívum *Az európai szellem és a totalitarizmus* című kutatás negyedik alprojektjeként jött létre Vajda Júlia vezetésével.⁶⁰ A soá emlékezete, a magyarországi vészidőszakok túlélő üldözöttek és a szemtanúk tanúságtétele elemzésével igyekezett feltárni, megismerni azt a mentalitástörténetet és azt a kontextust, amely a pusztításhoz vezetett.⁶¹ A 2004-ben indult kutatás keretében Vajda Júlia és kutatócsoportja 334 narratív élettörténeti interjút készített. A szemtanúk megszólaltatása a kutatásvezető elmondása szerint különösen nehéznek bizonyult, hiszen szemben a túlélők tanúságtételének felszabadító élményével, a szemtanúk történeteinek elbeszélését az egykori tétlenségéből fakadó szégyenérzet is megnehezíti.

Minden interjúhoz tartozik egy adatlap is, amely az üldözöttséggel és a világháborús élménnyel kapcsolatos legfontosabb adatokat összegzi. Ha lehetőség adódott rá, a kutatók tárgyi emlékeket, fényképeket és egyéb dokumentumokat is gyűjtöttek.⁶² A gyűjtemény jelenleg a Debreceni Egyetemen, illetve az OSA-ban található meg, s ez utóbbi helyen az adatközlők hozzájárulása esetén az interjúk hozzáférhetők. 2010 tavaszán az interjúk egy másolatát a Jad Vásem Múzeumban is elhelyezték.

Kétséges, hogy a közeljövőben lesz-e pénz az interjúk rendszerezésére, kutathatóvá tételére (csupán 20 százalékuknak készült el a leirata). Ahogy az sem világos, kik a célközönség, kik számára nyílik majd meg a gyűjtemény? Ha az OSA a közeljövőben megkezdí az újonnan bekerült anyagok archiválását, küldetésnyilatkozata értelmében – „a technológiai, jogi, földrajzi és szociokulturális megosztottságból fakadó akadályok leküzdésével minél szélesebb rétegekkel ismeresse meg a történelmi forrásokat”⁶³ – a gyűjtemény széles körű hozzáférhetőségére, alkalmazhatóságára törekszik majd. Addig is talán hasznos lenne elkészíteni egy olyan adatbázist, amelyben a közreműködőkről, az interjúalanyokról, az interjú elkészítésének helyéről és idejéről lehetne információkat szerezni, s amely a kíváncsiság felkeltésén túl megismertetné az esetleges jövőbeni felhasználót az interjúk alapvető jellemzői-

Bekes%20Vera (Utolsó letöltés: 2011. 11. 23.). A CA-ról a 126. oldalon beszél részletesebben.

56 ■ A filmek 2006 és 2008 között készültek és angol felirattal is megtekinthetők.

57 ■ A fényképgyűjtés és az interjúkészítés 2000 és 2008 között zajlott. Az eredeti interjú terjedelmét közzétehetnék, valamint szívesen olvasnánk többet az interjúkészítők személyéről is.

58 ■ Még a 2011 nyarán a Zsidó Múzeummal együttműködésben létrejött Kinszki Imre fotográfiai életművét bemutató kiállításról sincs híradás.

59 ■ Munkatársai voltak: Pulay Gergő és Hegedűs Attila.

60 ■ Az NKTH Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programjának (NKFP) a *Nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatása* című programpontja keretében támogatott kutatása a totalitárius rendszerek természetét filozófiai, esztétörténeti stb. szempontból vizsgálta.

61 ■ Vajda Mihály: *Az európai szellem és a totalitarizmus. Népszabadság*, 2011. február 5.

62 ■ Vajda Júlia: A „Totalitarizmus és Holokauszt” archívum, kézirat.

63 ■ www.osaarchivum.org.

vel, a gyűjtemény szemantikai sajátosságaival, a feldolgozás javasolt kategóriáival. További kérdés, hogy az interjúalanyok tudnak-e történeteik hollétéről, hogy mi lesz a Jad Vasem Múzeumban őrzött példány sorsa azon túl, hogy megőrződik. Vajon feldolgozzák/feldolgozhatják-e ezeket az anyagokat?

2.7. „Az Üvegházon innen és túl” gyűjtemény

Ahogy a cím is sugallja, az első gyűjtemény a Vadász utca 29. szám alatt található Üvegházban⁶⁴ és környékén tevékenykedő cionista mozgalom esemény-története és a mozgalomban szerepet vállaló fiatal nők tettei, élettörténete köré szerveződik (www.uveg-haz.org/). Az elsődleges cél az embermentő nők és a megmentettek felkutatása, elbeszélések megőrzése, a magyarországi ellenállási és mentőakciókban játszott szerepük megismerése volt.

Miért éppen a nők? A gyűjtemény az „elnyomás”, az „ellenállás” vagy akár a „hős” tapasztalati terét és jelentésmezéjét új, legitim tartalommal tölti fel. A kutatást vezető Pécsi-Pollner Katalin ezzel kívánja árnyalni a holokauszt emlékezetét, beemelni az addig láthatatlan vagy alulreprezentált „Nőt” a felejtés és emlékezés dialektikus játszmájába, hiszen az, hogy ki és mire emlékezik, hatalmi kérdés. Pécsi-Pollner kérdései nagyon hasonlóak a nőtörténetírás alapkérdéseire: Miért hiányoznak a nők a történelemből? Hogyan éltek a nők a múltban, hogyan alakultak az adott társadalom rendjéhez igazodó nemi szerepek? Hogyan lehet a tudományos tevékenységbe és gondolkodásba beivódott maskulin kulturális jelentéseket módosítani, kiegészíteni? A válaszokhoz „létre kellett hozni magát a tudásanyagot: a tényeket és összefüggéseket, az elméletet, mégpedig a hagyományos történetírás konzervatív keretein belül, illetve azt megkérdőjelezve”.⁶⁵

Pécsi-Pollner kutatása az első, amelyben meghaladni a magyar cionista nők hangját; új történelmi adalékok és aspektusok kerültek elő (pl. a Kasztnernonatról és az Üvegházról; az illegális kivándorlás módjairól; a holokauszt túléléséről). A létrejött gyűjtemény az *Elmeséltelen női történetek* tárháza: emlékek gazdag részletekkel, sok érzellemmel és humorral.

A gyűjtés az Emlékközponttal és két berlini partnerszervezettel – *Gedenkstätte Deutscher Widerstand* (Német Ellenállás Emlékhelye), Nemzetközi Auschwitz Bizottság – együttműködve valósult meg. Pécsi-Pollner Katalin és csapata (operatőr, illetve két önkéntes asszisztens) összesen 53 videointerjút készített 2010. augusztus 4. és szeptember 2. között Izraelben a libanoni határtól a Gáza-övezetig. A szerzői jogok az Emlékközpont tulajdonában vannak, így jelenleg a gyűjtemény is ott található, illetve az 53 interjúból 18-at írtak le eddig, s kutatói nyilatkozat ellenében megtekinthető a teljes anyag. A honlapon (<http://hdke.hu/emlekezés/életinterjúk>) megtalálható az interjúalanyok listája, az egyes nevek mellett pedig látható, melyik hanganyag hallgatható már

meg az intézményben. Továbbá nyolc interjúalany-nak készült el a „profilja” (fénykép, rövid életrajz, az interjú helyszíne és időpontja), a feldolgozás jelenleg pénzühiány miatt szünetel.

Az interjú vezérfonal a következőképpen épült fel: a kérdező a családját, gyermekkorát, iskoláit érintő kérdések után arról mesél, hogyan találkozott a cionista mozgalommal, majd a német megszállásról, a felszabadulás utáni időkről, az *alijáról* beszél, s végül válaszol a kérdésre: „Mit tenne másként az életében, ha egy csoda folytán újrakezdhetné?” Ezek a portrék egy rövidke órába sűrítve őrzik egy-egy nő hangját, személyiségét, érzéseit, környezetét. Az is lehet, hogy talán helyesebb volna két személyről készült portréfilmekről beszélni, hiszen nagyon is jelen van bennük a kérdező.

2.8. A Zachor Alapítvány gyűjteménye

A Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért civil oktatási szervezet a rasszizmus, az antiszemitizmus és az előítéletesség elleni küzdelem támogatására született. Kidolgozott oktatási programokkal keresik fel az iskolákat, és elsősorban a magyarországi holokauszt személyes történeteire támaszkodva mutatják be a korabeli magyar társadalom erkölcsi hanyatlását, a népirtásba torkolló hétköznapi megálázásokat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az alapítvány számára a holokauszt történelmi bemutató terep az emberi jogok tiszteletének, az egymás iránti toleranciának a tanítására. Az alapítvány munkatársai – többségükben középiskolai történelem és idegen nyelv szakos tanárok, vezetőjük Szőnyi Andrea, a Soá Intézet magyarországi tanácsadója – a személyes emlékezés erejében hisznek, az eredeti történeteknek nagyobb hatást tulajdonítanak, mint a diákokat „elidegenítő adathalmazoknak”. Az emlékezést,

64 ■ A Vadász utca 29. sz. alatti Üvegház, az üvegféleket forgalmazó Weiss család üzlethelyisége volt, míg az életbe lépő zsidótörvények el nem lehetetlenítették a családot. Az üresen álló épületben 1944. július 24-én nyílt meg a Svájci Követség Idegenérek-képviselőinek Kivándorlási Osztálya Carl Lutz vezetésével. A ház menedéket nyújtott, illetve az igazolványhamisítás és iratterjesztés egyik központja lett.

65 ■ Pető Andrea, www.rubicon.hu/magyar/oldalak/notortenetiras_tortenete/

66 ■ Megjegyezzük, öt visszaemlékezéssel – Bartha Ágnes, Erdélyi Lajos, (Hardy) László Magda, Lefkovits (Müller) Ilona, Vágó István – a kilencvenes évek végén a Soá Alapítvány is készített videointerjút.

67 ■ A honlap ugyanakkor helyenként a gondos szerkesztői kéz hiányáról árulkodik: következtelen a visszaemlékezések fejezetcímeinek kiemelése, ismétlődő bekezdések találhatóak például dr. Vágó István visszaemlékezésének elején, az *Auschwitzi napló* tördelése a módszertani segédanyag részben meglehetősen csúnya. Kiss László családtagjainak vezetéknevét egy s-sel írták, és Bartha Ágnes nevéből is eltűnt a *h* a fotókat tartalmazó aloldalon. A fotókat, amelyek részben a visszaemlékezők teljesebb megismeréséért, részben a vizuális hatás miatt fontos szerepet kapnak a honlapon, egy kicsit körültekintőbben is elhelyezhették volna. Az *Auschwitzi napló* beszkenelt lapjai nem feltétlenül illenek ide, különösen hogy a szövege az elégtelen nagyítás miatt kibetűzhetetlen. A képaláírások időnként hiányoznak, például Bartha Ágnes anyagában, ráadá-

a meséltetést egyben a társadalmi traumafeldolgozás fontos aktusának vélik. Interjúkat, visszaemlékezéseket, memoárokat, fotókat és egyéb magántulajdonban lévő dokumentumokat archiválnak és tesznek hozzáférhetővé a www.emlekezem.hu/iremember.hu honlapon. Az anyagok mind a formális, mind az informális oktatásban jól hasznosíthatók, több esetben változtatás nélkül átvehetők. A honlapon többféle oktatói segédanyag is található.

A gyűjtemény a munkatársak elmondása szerint szinte teljes egészében megtekinthető a honlapon. A látványos elrendezést végigböngészve kiderül, hogy az interjúk korpuszt mindössze tizenegy visszaemlékezés alkotja, továbbá egy tanulmány a csehszlovákiai kitelepítésekről a hozzá kapcsolódó rövid visszaemlékezésekkel.⁶⁶ A szervezet célkitűzéseihöz ennyi elegendő is, mert a szövegek aprólékosan feldolgozottak: fényképekkel, a szöveg értelmezését és befogadását segítő kérdésekkel, történelmi és szociálpszichológiai összefüggésekkel megtámogatottak.

A honlap ugyanakkor helyenként a gondos szerkesztői kéz hiányáról árulkodik.⁶⁷ Ez kicsit nehezíti a tájékozódást, de a hibák jelentéktelenek és könnyen orvosolhatók. Nagyobb gond, hogy a „kiegészítő anyagok”, részben az animációk nem működnek, vagy nagyon nehezen olvashatók, így éppen a fiatal célközönség számára nem nyújtanak vizuális élményt. Tartalmi következetlenségek mellett a visszaemlékezések körülményeiről is keveset tudunk meg, az interjúk szerkesztett monológok, és a hosszúságuk is változó. A tizenegy visszaemlékezésből öt könyv

szul ide keveredett a szlovákiai magyarok kitelepítéséről, illetve a lakosságcsereéről szóló könyvfejezet is.

68 ■ Csalog Zsolt *Kilenc cigány* c. 1977-es kötetében (Móra, Bp.) jelenik meg az első szerkesztett interjú; Szegő László 1983-ban publikálja az egyik 1971-es interjút „Győrben egyiket se lőtték agyon – Elmondta Oláh Katalin” címen (*Mozgó Világ*, 1983. 12. szám, 58–66. old.); illetve ide tartozik Ember Mária 1984. október 21-i *Magyar Nemzet*-beli évfordulós cikke is. Vö. Szuhay: *i. m.*

69 ■ Bernáth Gábor et al. (szerk.): *Porrajmos: e Roma seron, kon perdal zhuvinde/ Roma Holocaust túlélők emlékeznek / Recollections of Roma Holocaust survivors* Roma Sajtóközpont Könyvek, Bp., 2000. A kötet megjelenésekor, a *Porrajmos* szó jelentésének és használatának eltérő értelmezései kapcsán vita robbant ki: az Országos Cigány Információs és Művelődési Központ (OCIMK) álláspontja szerint a szó „nemi kitarulkozást” jelent, s tiltakozásukat fejezték ki használata miatt, míg a Roma Sajtóközpont a *Porrajmos*t „elemésztésként” értelmezte, s szóvá tette az OCIMK kései reakcióját, illetve megkérdőjelezte annak abszolút lektori felügyeletét. Az RSK munkatársai végül úgy döntöttek, hogy a vita lezártaig nem használják a szót. A kötet későbbi kiadásai *Roma Holocaust. A túlélők emlékei* címmel jelentek meg. A vita egyébként azóta is tart; Daróczy Ágnes és Bársony János egy újabb szóval gazdagította a lehetőségeket: állításuk szerint a cigány holokauszt romani megfelelője *Pharrajimos*, jelentése „szétdarabolás”, „pusztulás”.

70 ■ Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt történetéhez*. Pont, Bp., 2005. 8–13. old.

alokban is megjelent, a hatodikat pedig a szerzője, Rábai Imre külön honlapon helyezte el. A XX. század történelmi áttekintését, „a nagy” történelmet egy hat fejezetre tagolt lexikon, valamint egy glosszárium segíti. A szerkesztési problémák ellenére a honlap teljesíti küldetését, jól hasznosítható anyagot nyújt pedagógusnak és diáknak egyaránt.

3. A ROMA HOLOKAUSZT GYŰJTEMÉNYEI

3.1. A Roma Sajtóközpont (RSK) holokausztgyűjteménye

A Roma Sajtóközpont nonprofit hírügynökség, amely 1995 óta dolgozza fel és adja közre a sajtóban a Magyarországon és a kelet-közép-európai régióban élő roma közösségekkel kapcsolatos híreket. Az alábbiakban két, a Roma Sajtóközpont által gondozott gyűjteményről lesz szó.

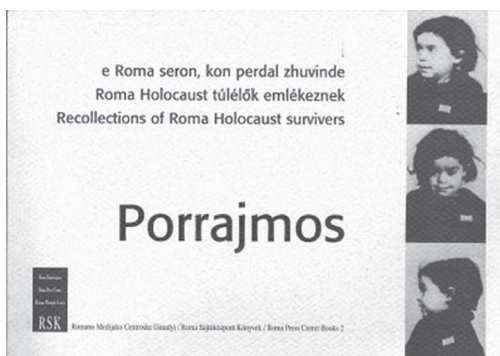
A Kemény István által vezetett első országos cigánykutatás 1971-ben készült életútinterjúi között egyesekben szóba került vézskorszak is. Tekintethetjük ezeket az első olyan forrásnak, melyben akarva-akaratlan, de elbeszélnek és tematizálják a roma holokausztot.⁶⁸ Az interjúk gyűjteményét Havas Gábor, a kutatás

egyik résztvevője a Roma Sajtóközpontnak adományozta. Az anyagot tárgyszavatták, és az érdeklődők előzetes, személyes egyeztetést követően beletekinthetnek. Feldolgozásuk még nem történt meg, nincsenek digitalizálva, archiválva, és a kutathatóságuk sem biztosított.

Az eredetileg *Porrajmos*⁶⁹ címmel angol, magyar és lovári nyelven kiadott könyv négy kiadást élt meg. A túlélőkkel készített, mintegy 30 interjú – az *Aldozatok hangja* gyűjtemény – zöme a könyvben olvasható, hanganyaga és leirata pedig az RSK belső szervezeten. A Roma Sajtóközpontnak a roma holokausztot tematizáló honlapján (www.rroma.net) meg is tekinthető az a térkép és meghallgatható az a nyolc hangrészlet, amely 600 magyarországi deportálási helyszínt jelenít meg, s egyelőre a legteljesebb térkép a roma holokausztról.

3.2. Katz Katalin gyűjteménye

A hiánypótlás a célja Katz Katalin *Visszafojtott emlékezet* című munkájának is. Ahogy írja, „a magyar romák *Porrajmos*-történetét még nem mesélték el”, s „a történet követeli, hogy lejegyezzék [...], ez az utolsó pillanat [...] életben maradt *Porrajmos*-túlélőket találni, akik el tudják mesélni történeteiket.”⁷⁰ Az 1957-ben Izraelbe kivándorolt Katz személyes felelősségének érzi a roma holokauszt átfogó

feldolgozását. Kutatását a Jeruzsálemi Héber Egyetemen végezte, s 1996 és 2001 között kilenc alkalommal látogatott Magyarországra, hogy Porrajmos-túlélőkkel találkozzon. Nem világos, hogy kikkel és hol kezdte el alkalmanként 2–6 hetes terepmunkáját, de az a bevezető fejezetekből kiderül, hogy könyve gerincét 57 interjú adja, melyből 40-et maga készített élettörténeti interjú módszerrel (34 túlélő, 3 második-harmadik generációs leszármazott, 3 ún. „informátor”), 17-et Vincze Danica és Daróczi Ágnes az *oral history* módszertanával (13 túlélő, 4 második-harmadik generációs leszármazott). További 25 interjú pedig az addig a témában megjelent cikkekből, riportokból, újságokból gyűjtött össze. Az interjúk pontos listája – névvel, helyszínnel és időponttal, a máshol publikált interjúk esetében a megjelenés helyével – a könyv végén található. A gyűjtemény az interjúkon túl egy kéziratot is tartalmaz, mely egy roma–magyar nagycsalád történetéről szól az 1950-es évektől napjainkig. A tárolás sajnos nem egységes, s itt nem a heterogenitás ténye a szomorú, hanem az, hogy az eltérő hordozók más és más élettartammal rendelkeznek, s feltételezhető, hogy az anyag egy része ebből fakadóan elveszett. Katz Katalin elmondása szerint ugyanis bizonytalan, hogy az annak idején magánoszalagra rögzített interjúk megvannak-e, és ha igen, használhatók-e még. Ezen túl, bár az interjúk nagyobb részét leírták, közülük 21 darab, illetve a kézirat létezik csupán elektronikus formátumban. A gyűjtemény anyagát Katz Katalin őrzi, s csak azoknak biztosít hozzáférést, akikről meggyőződött, hogy „komoly és etikus kutatásra használják, a romák érdekeit képviselve”.

Vajon az anyagnak mekkora része lett máris az enyészete, s mekkora része használható még? Vajon a kutató, aki éveket ölt bele abba, hogy gyűjteményét összeállítsa, miért nem biztosítja később a megfelelő tárolást és az újrakutathatóságot?

3.3. Az Emléközpont kezdeményezte gyűjtések a roma holokauszttal kapcsolatban

A Roma Sajtóközpont gyűjtése a Páva utcai Emléközpontban 2004 tavaszán megrendezett időszaki kiállítás roma részlegének alapja. A Roma Sajtóközpont munkatársai és a Bársony–Daróczi házaspár elérték,⁷¹ hogy a zsinagóga karzatán a romák emlékezete is helyet kapjon, így készült el a *Pharrajimos emlékezete* kiállítás is, melyet Székely Gábor és Orsós Éva felkérésére a Néprajzi Múzeum rendezett meg. Az intézmény Szuhay Pétert jelölte kurátornak, aki szoros együttműködésben dolgozott Bernáth Gáborral, a Roma Sajtóközpont akkori vezetőjével, Tóth Andreával és Bársony Jánossal, valamint munkatársaikkal és a látványtervezővel, Szuhay Mártonnal. A tárlaton 12 – Bársony János, Daróczi Ágnes, Lojkó Lakatos József, a Roma Sajtóközpont munkatársai és Varga Ágota által készített – visszaemlékezés és

az ezekhez kapcsolódó fotók voltak hallhatók, illetve láthatók 2005 novemberéig. A kiállítást a Daróczi Ágnes és Bársony János szerkesztésében megjelent, *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején* című könyv kísérte, mely azonban jóval több interjút tartalmaz, tanulmányokkal és egyéb jegyzékekkel, mint maga a kiállítás. Az interjúk archiválása a mai napig nem történt meg: valószínűleg a gyűjtők fiókjaiban porosodnak.

Az ideiglenes kiállítást követően Molnár Judit vezetésével megindult az állandó kiállítás szervezése, ahova Karsai László és Molnár Judit döntésének értelmében a négy különböző státusú zsidó család mellé egy cigány család története is bekerült. A (képileg is) dokumentálható cigány család fellelérése végül is egy kisebb kutatócsoport alakult 2004 őszén, Szuhay Péter vezetésével. A kutatók előzetes ismereteikre támaszkodva kerestek fel egy-egy közösséget, és készítettek átlagban 3-3 strukturálatlan interjút a családtörténetek feltárására. Nemcsak a holokauszt időszakáról kérdeztek, hanem a család és a tágabb csoport történetéről; a többség és a cigányság viszonyáról, a cigányok munkamegosztásban elfoglalt helyéről is szó esett. A helyi történéseket, tanítókat is megszólaltatták, vagy legalábbis írásaikat felhasználták. Fényképeket, anyakönyvi bejegyzéseket, igazolványokat, hivatalos iratokat, levelezéseket is gyűjtöttek, valamint a településen 1971-ben készített mélyinterjú másolatát is a kollekcióba illesztették. A terepmunka összegzéseként személyes beszámolók készültek.⁷² A gyűjtemény fő őrzési helyét még nem sikerült megtalálnunk. A kutatás vezetője szerint az anyag a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítás munkacsoportjához került, ám az Adattárban a dokumentáción túl nincs más. Annyi biztos, hogy Szuhay a Néprajzi Múzeumban digitális másolatot őriz a kiállításról, amely előzetes egyeztetés után megtekinthető, informális úton kutatható is.⁷³ Mind-

71 ■ www.mtv.hu/arckepccsarnok/index.php?_page=adatlap&_id=330

72 ■ A következő helyeken végeztek terepmunkát: Doboz, Óriszentpéter, Domony, Bogyiszló, Csente, Szöny, Dormánd, Tata, Ozora, Bicsérd, Esztergom, Győr, Újpest és Öndöd (Torony).

73 ■ A kutató Szuhay Péter gépén tud csak dolgozni.

74 ■ Talán nem meglepő mindezek fényében, hogy a magyar holokauszt szubjektív forrásait felhasználó két, legfrissebb kötetet sem magyar szerzők jegyzik: Tim Cole: *Traces of the Holocaust: Ghettoization and Deportation: Journeying in and out of the Ghettos*. Continuum, London, 2011. (különösen a 8. fejezet); Eleonore Lappin-Eppel: *Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeits-einsatz – Todesmärsche – Folgen*. Lit Verlag, Berlin, 2010.

75 ■ „Egy dicső nemzetkép érdekében” – Randolph L. Braham történész, holokausztkutató. *Magyar Narancs*, XXIII. évf. 45. szám. www.manacs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=24907

* ■ A tanulmány alapjául szolgáló műhelybeszélgetésre és kutatásra az OTKA 77566-os kutatása (A 20. század hangja – pilot kutatás 2009–2011, kutatásvezető: Kovács Éva) keretében nyílt lehetőségünk. Köszönettel tartozunk minden gyűjtemény készítőjének, illetve gondozójának, hogy betekintést engedett az anyagba, és tájékoztatott bennünket a gyűjtemény keletkezéséről.

ezen túl fontos, hogy megemlítsük félelmünket az anyag védelmével és archiválásával kapcsolatban.

A Szita Szabolcs szerkesztésében megjelent *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1938–1945) tanintézeti feldolgozásához* c. könyv (Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ – Nyugat-magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézete, Társadalomtudományi Tanszék, Bp., 2000.) a PHARE Demokrácia Program keretében, 2000-ben készült. A kordokumentumok és Varga Ágota *Porrajmos* című filmje kapcsán készített visszaemlékezések egy részét tartalmazó mű elsődleges célja, hogy a roma közösségek második világháborús üldöztetésének iskolai feldolgozásához segítséget nyújtson.

A könyv alapjául szolgáló gyűjtemény nagy valószínűséggel az Emlékközpontba került. Ezt azért nem lehet teljes bizonyossággal állítani, mert az Emlékközpont roma holokauszttal kapcsolatos anyagai elsősorban fénymásolt iratok, s bár nagyobb részük Szita Szabolcs gyűjtése, az intézmény archívuma nem témák, hanem típusok szerint csoportosítja anyagait, így, miután bekerüléskor sokszor nem derül ki a gyűjtés körülménye, a gyűjtemény szerzőjét is nehéz azonosítani. Sőt a roma holokauszttal kapcsolatos anyagok zömét még nem leltárazták, feltáratlan, így egyelőre nem is kutatható. Kérdés, mikor válik a közintézmény gondozásában mindenki számára hozzáférhetővé.

4. KITEKINTÉS

A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhelynek az OSA Archívummal és a Magyar Szociológiai Társaság kvalitatív kutatási szakosztályával közösen szervezett, 2011-es műhelybeszélgetésén nem először szembesültünk azzal, hogy noha a személyesen is érintett vagy a holokauszt iránt érdeklődő értelmiségnek az elmúlt két évtizedben megvolt a lehetősége a feltáró munkára, a téma sokrétű és sokaknak szóló bemutatására, sőt ehhez általában támogató – jóllehet általában inkább külföldi – források és intézményes háttér is akadt, jelenleg e gyűjtemények nem alkotják a magyar történeti örökség részét, és nem vívták ki méltó helyüket a 20. század történeti kánonjában sem.⁷⁴ A nemzetközi kutatások keretében megvalósult gyűjtések magyar anyaga – részben a jogok tisztázatlansága vagy korlátai miatt – nem-

egyszer kikerült az országból, vagy nem kapott elég publicitást. Mások a kutatásvezetők nem engedték ki kezük közül az anyagokat, vagy csak meglehetősen késéssel kezdtek gondoskodni elhelyezésükről. Talán az időt és energiát, a rendszerváltás körüli felhajtóerőket jobban is ki lehetett volna használni, de nincs minden veszve, hiszen mégiscsak készültek anyagok, igaz, egymástól némileg függetlenül és egymásra nem reflektálva.

Tanulmányunk elején megpróbáltunk választ adni arra, hogy – szemben az európai és nem csak nyugat-európai (!) gyakorlattal – miért épp nálunk alakult így, ahol „az európai holokauszt legkíméletlenebbül és leggyorsabban végrehajtott és pusztítása”⁷⁵ végbement. Ebben meghatározó az a holokauszttal kapcsolatos, a kezdetektől fogva ambivalens viszony, amelyet a szembenézéstől húzódozó társadalmi és politikai környezet teremtett a holokauszt kutatásához. Ezt tetézte (és a kettő kapcsolata sem kizárt) az európai-nál konzervatívabb historiográfiai attitűd. Ez a két körülmény gátolta mind a tanúságtételt, mind a tanúságtételre alapozó történetírói és emlékezetpolitikai szemléletmódok kialakulását. Ha készültek is interjúk túlélőkkel kutatási céllal, miután a kutatások lezárultak, nem volt

sem erős szándék, sem stabil intézményi környezet az interjúk begyűjtésére és befogadására. Így számos, visszatekintve talán szisztematikusnak tetsző „véletlen” következtében az elkészült interjúk elkallódhattak. S hangoztathatnánk olyan magasztos elveket, hogy közpénzen készült interjúknak a köz javát kéne szolgálniuk, de ugyanolyan meggyőzőek az ellenérvek is („a köz nem volt kíváncsi rájuk”, „a nyilvánosság visszaélt volna velük”, „biztonságos archiválásuk máig megoldatlan” stb.).

Az említett műhelybeszélgetés és a későbbi feltáró kutatásunk másik tanulsága, hogy nagyjából az itt bemutatott gyűjtemények tekinthetők a magyar holokauszt ma még szétszórt és nehezen kutatható, de sokszínű tanúságtéveői hagyatékának. Ráadásul olyan hagyaték, amely már nem pótolható. A holokauszt *oral history* forrásait és társadalmi emlékezetét megbecsülő szakemberek előtt álló feladat tehát nem kicsi: hozzáférhetővé kell tenni és bevezetni ezt a heterogén anyagot a történetírásba és tágabb értelemben a napi társadalmi gyakorlatba. Ha megkésves is, de vissza kell adni a túlélők hangját a magyar történetírásban.* □

